हाकारा

वर्ष : सहावे * अंक : दुसरा * एप्रिल-जून १९८५

महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद

मार्गदर्शक : प्रा. गं. बा. सरदार

❀ कार्यकारी मंडळ ❀

अध्यक्ष : जनार्दन वळवी
उपाध्यक्ष : शरद कुलकर्णी
चिटणीस : रा. के. मुटाटकर
सहचिटणीस : लक्ष्मण कुलकर्णी
खजिनदार : बाबुल पठाण
सभासद : विजय भानू
गोविंद गारे
सुधीर जोग
छायाताई सुरतवंती
सुरेखा वळवी
एकनाथ बावनकर

यांच्या सहकार्याबद्दल परिषद आभारी आहे !

- महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ.
- शिक्षण व युवक कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार.
- भारतीय सामाजिकशास्त्र अनुसंधान परिषद, पश्चिम विभागीय केंद्र.
- आदिवासी कल्याण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
- वनविकास महामंडळ, महाराष्ट्र.
- कम्युनिटी एड अब्रॉड, ऑस्ट्रेलिया.

वर्ष सहावे / अंक दुसरा
एप्रिल-जून १९८५

संपादक मंडळ :
जगदीश गोडबोले
शरद कुलकर्णी
राजाभाऊ राजगडकर

संपादक :
रामचंद्र मुटाटकर

कार्यकारी संपादक :
सुषमा सोनक

संपादन साहाय्य :
रमाकांत पाटील

मुखपृष्ठ :
मिलन खानोलकर

निर्मिती/व्यवस्थापन :
विजय लेले
परफेक्ट कम्युनिकेशन सर्व्हिसेस,
१ मानसी, पत्रकारनगर, पुणे १६.
फोन : ५०६७२

परिषद/हाकारा संयुक्त
वार्षिक वर्गणी : २० रुपये
एका अंकाची किंमत : ४ रुपये

पत्रव्यवहाराचा पत्ता :
रा. के. मुटाटकर, सचिव
महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद
६४/३ आनंद पार्क, औंध,
पुणे ४११ ००७.

प्रकाशक :
प्रा. रा. के. मुटाटकर, सचिव
महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद,
पुणे यांनी महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेसाठी सहकार मुद्रणालय, ५४० गणेश पेठ, पुणे २ येथे छापून प्रसिद्ध केले.

कष्टकरी जनता, भूषण भारता, वंदन करितो पददलिता।

हाकारा

(महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेचे त्रैमासिक)

✳ अनुक्रमणिका ✳

जमीन हस्तांतर विशेषांक

१) संपादकीय २
२) कविता : फसल ३
३) आदिवासी जमीन हस्तांतर : कायदा व न्याय – शरद कुलकर्णी ४
४) Maharashtra Act No. XIV of 1975-मूळकायदा १५
५) अर्थ सहाय्याच्या योजना २५
६) पोलीस मॅन्युअलमधील बदल २६
७) अनुसूचित जातीजमातींना कायदेविषयक मोफत साह्य २७
८) मुख्यमंत्र्यांना निवेदन २८
९) कथा–मुखिया मुश्लंगाचा गाव ३१
१०) बारक्याची जमीन पाटलाच्या कब्जात ३९
११) वहिवाट व रेकॉर्ड ऑफ राईटस्चे कायदे ४१
१२) जमीन हस्तांतरण चर्चासत्र अहवाल ४३
१३) पुस्तक परिक्षण : हक्क नोंद उपयुक्त मार्गदर्शन ४८
१४) जमिन मालकी व हस्तांतरण – मार्गदर्शिका ५१
१५) संस्था परिचय – वेरळा डेव्हलपमेंट सोसायटी ५२
१६) पुस्तक सूची ५४
१७) कायदे विषयक सहाय्य व सल्ला शिबिर ५५

संपादकीय

जमीन हस्तांतराचा प्रश्न

भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात जमिनीची म्हणजेच उत्पादन साधनाची मालकी महत्त्वाची असते हे वेगळे सांगावयास हवे असे नाही. महाराष्ट्रात १९८५ सालात १० टक्के सधन शेतकऱ्यांकडे ६५ टक्के जमिनीची मालकी आहे तर ७० टक्के छोटया शेतकऱ्यांकडे केवळ १० टक्के जमीन आहे असं म्हणतात. प्रशासन जसजसे विकसित झाले, व्यापारउदीम वाढीस लागला त्याप्रमाणात आदिवासी स्त्री व आदिवासींची जमीन यावरील अत्याचार वाढले. आदिवासींचा प्रदेश खुला झाला तो जणू त्यांचे शोषण करण्याकरिताच ! मध्यप्रदेशातील एका अनुभवी शेतकऱ्याने 'ज्यात जमीन व स्त्री विक्रीसाठी बाजारात येते ते युग म्हणजे कलियुग' अशी कलियुगाची मोठी मार्मिक व्याख्या सांगितली. आदिवासींची जमीन त्यांना अनेक अडचणींमुळे कसता येत नाही, टिकविता येत नाही म्हणून ती बाजारपेठेत न येता बिगर आदिवासींना सहजपणे गिळंकृत करता येते.

आदिवासींच्या विकासाचे मुख्य सूत्र म्हणजे प्रांताच्या व देशाच्या मुख्य प्रवाहात येऊन मिसळणे. हा मुख्य प्रवाह शेतीप्रधान संस्कृती, धान्याची बाजारपेठ, रोखीची अर्थव्यवस्था यांचा बनलेला आहे. आदिवासींच्या जमिनी हडप करून त्यांना गुलाम बनविणे ही विकासाची प्रत्यक्ष प्रक्रिया पहावयास मिळते. आदिवासींचे मागासलेपण कशात आहे ? तर त्यांना उत्पादनसाधनांचे मूल्य माहीत नाही, त्यांची अर्थव्यवस्था बाजारपेठेशी पूर्णपणे निगडीत नसल्याने जमिनीचे योग्य मूल्य त्यांना उमजत नाही. राष्ट्रनेत्यांना याची जाणीव असल्याने आदिवासींचे शोषण थांबविण्यासाठी व त्यांचा त्यांच्या कलाने विकास साधण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत संरक्षणात्मक व प्रोत्साहक कायद्यांची तरतूद करण्यात आली. कायदे झाले तरी त्यांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा जोवर शोषणकर्त्यांना धार्जिणी आहे तोवर कायद्यांचा लाभ आदिवासींना होत नाही. कायद्यातील पळवाटा शोधून आपला स्वार्थ साधण्याची अक्कल शोषणकर्त्यांत पुरेपूर आहे. त्यामुळे जमिनीचे हस्तांतर चालूच आहे. एकदा ठाणे जिल्ह्यातील एका बिगर आदिवासी सधन शेतकऱ्यास विचारले की पुणे, मुंबई सोडून आदिवासी भागात वाडी करावयास ते कसे आले, तेव्हा त्यांचे आजोबा त्या भागात तलाठी होते असे कळले. पुढचा तपशील विचारण्याची गरज नव्हती. 'हाकारा'च्या या अंकात आदिवासींची जमीन हडप करण्याच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचा तपशील दिलेला आहे.

आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतराचा प्रश्न जागतिक आहे. जमिनीच्या हस्तांतराला प्रतिबंध करणारे कायदे भारतातील सर्व राज्यांत आहेत पण हस्तांतरित जमीन आदिवासींना परत मिळवून देऊ शकणारा कायदा महाराष्ट्रातच आहे. अलिकडेच सर्वोच्च न्यायालयाने या कायद्याबाबतच्या अनेक कायदेशीर अडचणी बाजूला करून त्यावर शिक्कामोर्तब केले आहे. हा कायदा मूळात काय आहे आणि या कायद्याची अंमलबजावणी कशा प्रकारे करता येऊ शकते याची चर्चा या अंकात करण्यात आली आहे. जमीन हस्तांतरासंबंधी इतरही माहिती या अंकात सविस्तरपणे दिली आहे. हस्तांतराच्या प्रश्नाने साहित्यिकाची प्रतिभा जागृत होऊ शकते हे या अंकात दिलेल्या एका आफ्रिकन कथेवरून दिसून येईल. आपल्याकडील साहित्यिकांनी यावरून बोध घ्यावा.

आदिवासी समाजात खासगी मालमत्तेची संकल्पना स्पष्टपणे विकसित झालेली नाही. त्यामुळे मालकी सांभाळण्याकरिता घ्यावयाची काळजी आदिवासी बांधवांना घेता येत नाही. संघटना उभारून कायदे करावयास लावणे, त्या कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करावयास शासनयंत्रणेस भाग पाडणे व त्याबरोबरच आदिवासींचे या कायद्याबाबत प्रशिक्षण

(पान नं. १४ वर पहा)

फ़सल

हल की तरह
कुदाल की तरह
या खुरपी की तरह
पकड़ भी लूं क़लम को
तो भी फ़सल काटने को
मिलेगी नहीं हमको।

हम तो ज़मीन ही तैयार कर पायेंगे
क्रान्ति बीज बोने कुछ बिरले ही आयेंगे।
हरा भरा वही करेंगे मेरे श्रम को
सिलसिला मिलेगा आगे मेरे क्रम को।

कल जब फ़सल उगेगी लहलहायेगी
मेरे न रहने पर भी हवा से इठलायेगी
तब मेरी आत्मा सुनहरी धूप बन बरसेगी
जिन्होंने बीज बोया था उन्हीं के चरण परसेगी।

काटेंगे उसे जो, फिर वही उसे बोयेंगे
हम तो कहीं धरती के नीचे दबे सोयेंगे।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना,

"प्रतिनिधि कवितायें" - सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली से साभार उद्धृत

आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतरण कायदा आणि न्याय

☐ शरद कुलकर्णी

प्रास्ताविक :

आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनींच्या हस्तांतरणाची प्रक्रिया प्रामुख्याने ब्रिटिश राज्याच्या स्थापनेपासून सुरू झाली. ब्रिटिश राज्यात प्रथम जमिनीवरील वैयक्तिक मालकी प्रस्थापित झाली आणि तिची कायदेशीर नोंद ठेवली जाऊ लागली. वाढत्या लोकसंख्येमुळे आणि दळणवळण व वाहतुकीची साधने सुधारल्यामुळे शेतमालाचा व्यापार वाढला व त्याबरोबर शेतजमिनींच्या किंमती वाढल्या. त्यानंतर प्रत्यक्ष शेती न करणाऱ्या जातींनी शेतजमिनीवरील मालकी वाढविण्यास सुरूवात केली. आदिवासी विभागात वाहतुकीच्या सोयी पुरेशा नव्हत्या. त्या विभागात बिगर आदिवासींची वस्तीही खूप कमी होती. रेल्वे वाहतूक सुरू झाल्यानंतर ही परिस्थिती बदलली. धुळे जिल्ह्याच्या आदिवासी विभागात गुजराथेतील गुजर मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झाले व त्यांनी सुधारित शेती सुरू केली. अमेरिकेतील यादवी युद्धामुळे इंग्लंडमध्ये अमेरिकेहून होणारी कापसाची आयात कमी झाली होती. त्यामुळे भारतात कापसाचो पैदास वाढविण्यास सरकारने उत्तेजन दिले. त्यामुळे तसेच रेल्वेच्या विकासामुळे धुळे विभागात शेतीचे व्यापारीकरण झाले. अशीच व्यापारीकरणाची प्रक्रिया रेल्वेनजिकच्या ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी विभागातही वाढीला लागली.

जमीन वितरणातील विषमता

जमीन धारक		जमीन
श्रीमंत शेतकरी	१०%	५४%
मध्यम शेतकरी	३०%	३७%
गरीब शेतकरी	६०%	९%

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सरकारने मोठ्या प्रमाणावर जलसिंचन योजना सुरू केल्या. जमिनींची बांधबंदिस्ती आणि समपातळी करण्याच्या योजना सुरू केल्या. शेतमालाच्या टंचाईमुळे शेतमालाचे भाव वाढले. त्यामुळे शेती हा एक किफायतशीर व्यवसाय झाला. त्याबरोबर आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होण्याच्या प्रक्रियेला खूपच जोर आला. भारतातील इतर राज्यांप्रमाणे महाराष्ट्रातील आदिवासीही प्रामख्याने छोटे शेतकरी व शेतमजूर आहेत. आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित झाल्यामुळे अनेक आदिवासी शेतकरी शेतमजूर बनले. आदिवासींच्या जमिनींच्या हस्तांतरावर स्वातंत्र्यापूर्वीही काही कायदेशीर बंधने होती परंतु प्रत्यक्षात ती कधीच पूर्णपणे अंमलात आली नाहीत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही ही प्रक्रिया चालू राहिली एवढेच नव्हे तर तिला अधिक जोर आला.

ह्या पार्श्वभूमीवर जमिनींच्या हस्तांतरणामुळे क्षुब्ध झालेल्या आदिवासींनी अनेक चळवळी केल्या. धुळे जिल्ह्यात श्री. अंबरसिंग सुरतवंती यांच्या नेतृत्वाखाली बेकायदेशीररित्या हस्तांतरित जमिनीवरील उभी पिके कापून घेण्याच्या व त्या ताब्यात घेण्याच्या चळवळी झाल्या. ठाणे जिल्ह्यातील पालघर तालुक्यात भूमीसेनेने अशाच मोहिमा सुरू केल्या. नाशिक जिल्ह्यातही असे प्रयत्न झाले. ह्या सर्वांचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्र सरकारने ह्या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती नेमली.

समिती नियुक्त :

आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतराविषयी चौकशी करण्यास महाराष्ट्र सरकारने एक समिती मार्च १९७१ मध्ये नेमली. ह्या समितीने आपला अहवाल ७ एप्रिल १९७२ रोजी सरकारला सादर केला. ह्या अहवालातील शिफारसींनुसार महाराष्ट्र सरकारने दोन कायदे जारी केले. त्यापैकी पहिल्या कायद्यात आदिवासींच्या जमिनींचे बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरण होण्याच्या प्रक्रियेला परिणामकारक आळा घालणाऱ्या तरतुदी होत्या तसेच आदिवासींच्या बेकायदेशीररित्या हस्तांतरित झालेल्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देणाऱ्या तरतुदी होत्या. (महाराष्ट्र लँड रेव्हिन्यू कोड अँन्ड टेनन्सी लॉज (अमेंडमेंट) अॅक्ट १९७४, (कायदा क्र. ३५।७४)). दुसऱ्या कायद्यात खरेदी–विक्री, अदलाबदल, बॉम्बे अॅग्रिकल्चरल लँडस् अॅन्ड टेनन्सी अॅक्ट, भेट ह्यासारख्या वरकरणी कायदेशीर मार्गांनी मात्र प्रत्यक्षात जबरदस्ती आणि लांडीलबाडीच्या मार्गांनी हस्तांतरित झालेल्या जमिनी आदिवासींना परत मिळवून देण्याविषयीच्या तरतुदी होत्या. (महाराष्ट्र रिस्टोरेशन ऑफ लँडस् टू शेडचूल्ड ट्राईब्ज अॅक्ट; १९७४ (कायदा क्र. १४।१९७५)).

ह्यापैकी पहिल्या कायद्याचे विश्लेषण करणारी पुस्तिका काही वर्षांपूर्वीच प्रसिद्ध झाली आहे. (आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतर : नवा कायदा : ले. शरद कुलकर्णी : ग्रामायन प्रकाशन, १९७४). ह्या कायद्याची अंमलबजावणीही सर्वसाधारणपणे समाधानकारक झाली.

जमीन हस्तांतराचा दुसरा कायदा :

दुसऱ्या कायद्याच्या बाबतीत मात्र अनंत अडचणी आल्या. ह्या कायद्यासंबंधीचे विधेयक मंजूर झाल्यानंतर त्याला राष्ट्रपतींची संमती मिळण्यास ९ महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधी लागला. त्यानंतर कायद्याची अमलबजावणी सुरू होताच हितसंबंधियांनी उच्च न्यायालयातून स्थगिती आदेश मिळविले. ह्यासंबंधी दोन प्रकरणी मुंबई उच्च न्यायालयाच्या निकालाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात १९८३ मध्ये अपिले दाखल करण्यात आली. ह्या दोन्ही प्रकरणांचा एकत्रित निकाल सर्वोच्च न्यायालयाने डिसेंबर १९८४ मध्ये दिला आहे. **महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या हिताच्या दृष्टीने हा कायदा व हा निकाल अतिशय महत्त्वाचा आहे. अजूनही ह्या कायद्याची परिणामकारक अंमलबजावणी झाल्यास किमान २०,००० आदिवासी कुटुंबांना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळून आपले जीवन सन्मानाने जगता येईल अशी अपेक्षा आहे.**

त्यादृष्टीने ह्या लेखात महाराष्ट्र सरकारच्या हस्तांतरित जमीन प्रकरणांचा अभ्यास करणाऱ्या समितीचा अहवाल, हस्तांतरित जमिनी परत मिळवून देण्याचा कायदा व ह्या कायद्यावरील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालातील प्रमुख मुद्दे यांचा ऊहापोह केला आहे. त्याबरोबर ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीत आता कोणत्या अडचणी आहेत व त्या कशा दूर करता येतील याचीही थोडक्यात चर्चा केली आहे.

पार्श्वभूमी :

आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतरणाची प्रक्रिया भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच सुरू झाली होती व स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ह्या प्रक्रियेला विशेष जोर आला, ही गोष्ट अगोदरच विषद करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र सरकारने त्यावेळचे महसूलमंत्री श्री. ह. गो. वर्तक यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने ह्या हस्तांतरणाचा बराच ऊहापोह केला आहे. **ह्या समितीच्या मते आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतर बेकायदेशीर मार्गाने तसेच तत्कालिन कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेऊन वरकरणी कायदेशीर मार्गाने झाले आहे.** समितीने, आदिवासींच्या जमिनी ह्यापुढे बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होऊ नये म्हणून महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम १९६६ व मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन कायदा (सुधारणा) अधिनियम १९७४ यात अनेक सुधारणा सुचविल्या. त्याचबरोबर त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या ह्या कायद्यातील तरतुदींचा भंग करून हस्तांतरित झालेल्या आदिवासींच्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्याविषयीच्या शिफारशी केल्या.

जमीन हस्तांतराच्या कायद्याची सुयोग्य अंमलबजावणी झाल्यास महाराष्ट्रातील किमान २० हजार आदिवासी कुटुंबांना त्यांची जमीन परत मिळू शकेल.

जमिनीचे हस्तांतर कायद्यातील पळवाटांचा आश्रय घेवून सकृतदर्शनी कायदेशीररित्या झालेले आहे असे आढळून येते. हस्तांतरात कुळकायद्याचा आश्रय घेवून झालेली प्रकरणें देखील आहेत.

महाराष्ट्र सरकारने ह्या शिफारसीनुसार महाराष्ट्र लँड रेव्हिन्यू कोड अँड टेनन्सी लॉज (अमेन्डमेन्ट) ऑर्डिनन्स या नावाचा वटहुकूम ६ जुलै १९७४रोजी जारी केला. त्यानंतर ह्या वटहुकुमावर आधारलेले विधेयक संमत होऊन तो महाराष्ट्र लँड रेव्हिन्यू कोड अँड टेनन्सी लॉज (अमेन्डमेन्ट) ॲक्ट १९७४ (कायदा क्र. ३५।७४) ह्या नावाने अस्तित्वात आला. ह्या कायद्यात आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होण्याच्या प्रक्रियेवर अनेक बंधने घालण्यात आली असून ह्या तरतुदींचा भंग करून होणारी हस्तांतरे रद्दबातल ठरविण्याचा अधिकार तहसीलदारांना दिला आहे. ह्या कायद्यान्वये अवैध मार्गाने हस्तांतरित झालेल्या जमिनी परत घेण्यासाठी आदिवासींना अर्ज करता येतील त्याचबरोबर जिल्हाधिकाऱ्यांना आपणहून अशी कारवाई करता येईल. हा कायदा वटहुकूम म्हणून अस्तित्वात आल्यानंतर म्हणजे ६ जुलै १९७४ नंतर आदिवासींच्या जमिनींच्या हस्तांतरणाला परिणामकारकरित्या पायबंद बसला आहे असे म्हणता येईल.

कायदेशीर हस्तांतर :

समितीला आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतर तत्कालिन कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन सकृतदर्शनी कायदेशीररित्या झाले आहे असे आढळून आले आहे. अशा हस्तांतरात कुळकायद्याचा आधार घेऊन झालेली हस्तांतराची प्रकरणे होती. आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींनी विकत घेण्यापूर्वी खरेदी–विक्रीसाठी जिल्हाधिकाऱ्यांची पूर्वपरवानगी आवश्यक असे. कित्येकदा ही पूर्वपरवानगी फार सरळपणे दिली गेली तरी अशी पूर्वपरवानगी घेण्याचा प्रसंग टाळण्यासाठी बिगर आदिवासी खरेदीदारांनी एक युक्ती योजिली. आदिवासींकडून बिगर आदिवासीला जमीन खंडाने देण्यासाठी परवानगी मागणारा अर्ज केला जाई. त्यासाठी आदिवासी जमीन मालक आजारी असल्यामुळे त्याला त्याची जमीन कसणे कठीण आहे असे कारण दिले जाई. (अनेकदा ह्या अर्जासोबत डॉक्टरचे सर्टिफिकेटही जोडले जाई). त्यामुळे अशी परवानगी सहजपणे मिळत असे. ती मिळाल्यानंतर बिगर आदिवासी आपले नाव कूळ म्हणून नोंदवी. बॉम्बे टेनन्सी ॲन्ड ॲग्रिकल्चरल लॅन्डस ॲक्ट १९४८ (कायदा क्र. ४७) ह्यात १९५६ साली क्रांतीकारक बदल करण्यात आला आणि ह्या बदलान्वये १ एप्रिल १९५७ रोजी कूळ म्हणून जमीन कसणाऱ्यांना विशिष्ट अटीनुसार मालक म्हणून जाहीर करण्यात आले. ह्या कायद्याखाली बिगर आदिवासींनी आदिवासींची जमीन बळकवल्याची २८ प्रकरणे एकट्या नंदुरबार तालुक्यात समितीला आढळून आली. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन कुळकायद्याखाली बिगर आदिवासींनी बळकावलेल्या जमिनी त्यांना परत करण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी कराव्या असे समितीने सुचविले.

अनेकदा शेतसारा न भरल्यामुळे आदिवासींच्या जमिनी महसूल खात्याने लिलावाने विक्रीला काढल्या. त्या बिगर आदिवासींनी खरेदी केल्या. अशा जमिनी बिगर आदिवासींकडे जाऊ नयेत म्हणून सरकारने त्या आपल्या व्यवस्थापनाखाली घ्याव्यात असे समितीने सुचविले.

बॉम्बे टेनन्सी ॲन्ड ॲग्रिकल्चरल लॅन्ड ॲक्टमध्ये कुळांनी त्यांना मालकी हक्कांनी मिळणाऱ्या जमिनी घेण्याचे नाकारले तर त्या मुळच्या मालकांना परत मिळण्याविषयी तरतुदी आहेत. याही तरतुदीचा फायदा बिगर आदिवासी जमीन मालकांनी घेतला आणि आदिवासी कुळांना मालकी मिळण्याच्या कामात जबरदस्तीने आणि लबाडीने अडथळे आणले. आदिवासी कुळांच्या बाबतीत अशा जमिनी मूळ मालकांना परत न देता त्या सरकारने व्यवस्थापनाखाली घ्याव्या आणि अशा जमिनी विकत घेण्याचा कुळांना प्रथम हक्क द्यावा असे समितीने सुचविले. विदर्भ आणि मराठवाड्यात प्रचलित असलेल्या कायद्यातही अशा दुरुस्त्या करण्यात याव्यात असेही समितीने सुचविले.

त्याशिवाय अनेक छोटया-मोठ्या दुरुस्त्या समितीने सुचविल्या. वर्तक समितीचा हा अहवाल अतिशय सविस्तर असून आदिवासी जमिनीच्या हस्तांतराच्या समस्येचा ह्या समितीने सखोल अभ्यास केला आहे व त्यावर परिणामकारक उपाययोजना सुचविली आहे असे दिसून येते.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल :

महाराष्ट्र सरकारच्या ह्या कायद्याची अंमलबजावणी होऊ नये म्हणून अनेक याचिका मुंबई उच्च न्यायालयाकडे तसेच सर्वोच्च न्यायालयाकडे सादर करण्यात आल्या. त्यामुळे ह्या कायद्याची अंमलबजावणी कधीच व्यवस्थितपणे होऊ शकली नाही. अखेरीस कायदा झाल्यापासून जवळजवळ १० वर्षांनी त्याच्या वैधतेबद्दलचा निकाल लागला. सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती ओ. चिनप्पा रेड्डी यांच्या अध्यक्षतेखालील ३ सदस्यांच्या खंडपिठाने आपला निर्णय ४ डिसेंबर १९८४ रोजी जाहीर केला आहे. हा निर्णय अनेक दृष्टींनी वैशिष्टयपूर्ण आणि महत्त्वाचा असल्याने त्याचा ऊहापोह येथे करण्यात आला आहे. ह्या कायद्याच्या वैधतेला आव्हान देताना अर्जदारांच्या वकिलांनी अनेक तांत्रिक व घटनाविषयक आक्षेप घेतले.

आक्षेप :

ह्या आक्षेपात हा कायदा राज्य सरकारच्या अधिकारकक्षेत येत नाही, हस्तांतरित जमिनी परत करण्याची १ एप्रिल १९५७ ही तारीख कोणत्याही तत्त्वावर आधारलेली नाही, हस्तांतर रद्द होण्यास पात्र असलेल्या जमिनीतून बिगर शेतकी कामासाठी वर्ग केलेल्या जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत तर हस्तांतरात प्रथम जमीन घेतलेल्या व्यक्तीने त्या पुनर्हस्तांतर होऊन मिळालेल्या आदिवासी आणि बिगर आदिवासी व्यक्तींच्या जमिनीचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामुळे आदिवासींवर अन्याय झाला आहे, ह्या कायद्यातील प्रकरणे दिवाणी न्यायालयाच्या कक्षेतून वगळण्यात आल्यामुळे कायद्याविरुद्ध दाद मागण्याच्या अर्जदारांच्या तसेच वकिलांच्या मूलभूत हक्कांवर गदा आली आहे. तसेच ह्या कायद्यातील काही कलमांमुळे भारतीय राज्यघटनेतील काही कलमांचा भंग होत आहे इ. आक्षेपांचा समावेश होता. हे सर्व आक्षेप न्यायालयाने पूर्णपणे फेटाळून लावले.

> **आर्थिकदृष्टया पुढारलेल्या आणि राजकीयदृष्टया प्रबळ असणाऱ्या आदिवासी गटांनी आदिवासी विभागांतील जमिनी बळकावल्या असून आदिवासी शेतमजूर झाले आहेत.**

त्यापैकी काही प्रमुख आक्षेपांचा येथे ऊहापोह करण्यात आला आहे.

राज्याची अधिकारकक्षा :

भारतीय राज्यघटनेच्या ७ व्या परिशिष्टात राज्यांना कोणत्या विषयांच्या बाबतीत कायदे करता येतील, केंद्र सरकारला कोणत्या विषयांच्या बाबतीत कायदे करता येतील आणि कोणते विषय दोघांना समान राहतील याची यादी दिली आहे. ह्यापैकी दुसऱ्या यादीत म्हणजे राज्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील विषयांच्या यादीत जमिनीचा व मुख्यत्वेकरून शेतजमिनीचा समावेश आहे. त्यानुसार सदरहू कायदा राज्याच्या अधिकारक्षेत्रातील आहे असे महाराष्ट्र सरकारतर्फे प्रतिपादन केले गेले. ह्याउलट, हा कायदा ३ ऱ्या यादीतील म्हणजे समान विषयांच्या यादीतील क्रमांक ६ शेतीविषयक जमीन सोडून इतर मालमत्तेचे हस्तांतर आणि शेतीविषयक करार सोडून इतर करार ह्यामध्ये मोडतो असे आक्षेप घेतले गेले. त्यावर खंडपिठाने हा कायदा शेतीविषयक जमिनीबद्दल असून तो राज्याच्या अधिकारक्षेत्रातील विषय आहे असा निर्णय दिला.

तारखेविषयीचा आक्षेप :

कायद्यात १ एप्रिल १९५७ पासून हस्तांतरित झालेल्या जमिनी मूळ आदिवासी मालकांना परत मिळाव्यात अशी तरतूद आहे. त्याविरुद्ध ही तारीख कोणत्याही तत्त्वाचा आधार न घेता ठरविण्यात आली आहे, त्यामुळे सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळावे, ह्या घटनेतील १४ व्या कलमाचा भंग होतो असा एक आक्षेप घेण्यात आला. हा आक्षेप फेटाळून लावतांना खंडपिठाने कुळकायद्याप्रमाणे १ एप्रिल १९५७ रोजी कुळांना मालक ठरविण्यात आले आहे त्यामुळे ही

तारीख निश्चित तत्त्वावर आधारलेली असून कायद्यासमोर सर्व समान आहेत, ह्या तत्त्वाचा भंग होत नाही असा निर्णय दिला.

वर्गीकृत जातींवर अन्याय ?

वर्गीकृत जातीचे सभासद हे ही समाजातील दुर्बल घटक आहेत. वर्गीकृत जातीच्या लोकांनी आदिवासींकडून घेतलेल्या जमिनी ह्या कायद्यान्वये त्यांना परत मिळू शकतील त्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे असेही प्रतिपादन करण्यात आले. हा आक्षेप फेटाळून लावताना अर्जदारांना त्यांची जमीन आदिवासींकडून मिळालेली असल्यामुळे वर्गीकृत जातींची बाजू मांडता येणार नाही तसेच वर्गीकृत जमाती राज्याने खास संरक्षण द्यावे असा गट आहे असे खंडपिठाने प्रतिपादन केले.

शेती, बिगर शेती भेद अयोग्य :

ह्या कायद्यात बिगर आदिवासीने घेतलेली जमीन शेतीव्यतिरिक्त इतर कामासाठी वापरात आणली असेल तर ती जमीन परत होण्यास पात्र नाही अशी तरतूद आहे (कलम ३ (१)). त्यामुळे शेतीसाठी जमीन वापरणाऱ्या आणि बिगर शेतीकामासाठी हस्तांतरित जमिनीचा वापर करणाऱ्या बिगर आदिवासी खरेदीदारात भेद केला जातो आणि त्यामुळे कायद्यापुढे सर्व समान आहेत ह्या तत्त्वाचा भंग होतो असा आक्षेप घेण्यात आला. त्यावर राज्य सरकारच्या अधिकारक्षेत्रात शेतजमिनीच येतात आणि त्यामुळे बिगर शेतीकामासाठी वापरात असलेल्या जमिनी वगळण्यात काही गैर नाही असे मत खंडपिठाने व्यक्त केले.

काही आदिवासींवर अन्याय :

बिगर आदिवासी जमीन खरेदीदाराची व्याख्या करताना खरेदीदार किंवा त्याचा वारस आणि खरेदीदाराने किंवा त्याच्या वारसाने दि. १५ मार्च १९७१ रोजी किंवा त्यानंतर ज्याच्याकडे जमीन हस्तांतरित केली आहे अशी आदिवासी किंवा बिगर आदिवासी व्यक्ती अशी केली आहे (कलम २ (L). त्यामुळे ज्या बिगर आदिवासी व्यक्तींनी आदिवासींची जमीन दि. १५ मार्च १९७१ पूर्वी घेतली असेल ते ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून सुटतात आणि ही गोष्ट आदिवासींना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळवून देणाऱ्या कायद्याविरूद्ध आहे असा आक्षेपही घेतला गेला. दि. १५ मार्च १९७१ रोजी महाराष्ट्र सरकारने जमीन हस्तांतर कायद्यांचा अभ्यास करण्यासाठी समिती नेमली असल्यामुळे त्या तारखेपूर्वी झालेली हस्तांतरित जमिनींची पुनरहस्तांतरणे वगळणे गैर नाही असे खंडपिठाने म्हटले.

> **सरकार विशेष अधिकारी नेमेपर्यंत वाट न पहाता कार्यकर्त्यांनी जमीन हस्तांतराची प्रकरणे शोधून चौकशी करायला हवी.**

आदिवासींचे विशेष संरक्षण आणि सामाजिक न्याय :

राज्यघटनेतील ४६ व्या कलमात वर्गीकृत जाती व जमाती यांचा विकास करणे आणि त्यांचे सामाजिक अन्यायापासून आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून संरक्षण करणे हे सरकारचे कर्तव्य राहील असे नमूद केले आहे. सदरहू कायद्याचा मुख्य उद्देश घटनेच्या ह्या कलमाचा अवलंब करणे हा आहे हे खंडपिठाने मान्य केले. ह्या कलमाशिवाय आदिवासींचे संरक्षण करणारी इतरही कलमे राज्य घटनेत आहेत त्यांचाही उल्लेख खंडपिठाने आपल्या निकालपत्रात केला आहे. सदरहू कायदा संपत्ती विभाजनात न्याय मिळवून देणारा कायदा आहे. संपत्ती विभाजनविषयक कायद्यात समाजातील आर्थिक विषमता कमी करणारे आणि समाजातील असमान लोकांतील म्हणजे बलिष्ठ आणि दुर्बल लोकांतील व्यवहारात होणारे अन्याय दुरुस्त करणे यांचा समावेश करता येईल. समाजातील विविध लोकांत संपत्तीचे योग्य वाटप व्हावे ह्यासाठी कायदा हे साधन आहे. हे विभाजन 'प्रत्येकाच्या कुवतीनुसार' ह्या तत्त्वाकडून 'प्रत्येकाला त्याच्या गरजेनुसार' ह्या तत्त्वाकडे जाणारे असले पाहिजे. विभाजनविषयक न्यायात असमान करांच्याद्वारे कर्जफेड कमी किंवा माफ करून, जमीन धारणेवर मर्यादा घालून तसेच करारविषयक व्यवहारावर प्रत्यक्ष नियंत्रणे आणणे इ. चा समावेश होतो. अशा न्यायात ज्यांची संपत्ती संशयास्पद व्यवहारांनी

बळकावली गेली आहे ती त्यांना परत करणे ह्याचाही समावेश व्हावयास पाहिजे. हृया सर्व कायद्यांचा उद्देश समाजात संपत्तीचे कायद्यान्वये पुनर्वाटप करणे आणि अयोग्य करारांवर कायदेशीर बंधने घालणे हा असतो.

गेल्या ४० वर्षांत आर्थिकदृष्टया पुढारलेले आणि राजकीयदृष्टया प्रबळ असलेले बिगर आदिवासी गट आदिवासी विभागात शिरत असून त्यांच्या जमिनी बळकावत आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या पुरातन मालकीच्या जमिनी जाऊन ते गरीब भूमिहीन शेतमजूर होत आहेत. अशा अनेक व्यवहारात वरकरणी प्रचलीत कायदेशीर तरतुदी पाळल्या गेल्या आहेत असे दिसते. पण ह्या व्यवहाराचा परिणाम मात्र भयंकर झाला असून ह्या मोठ्या प्रमाणावर अन्याय्य आणि अयोग्य पद्धतीने घडलेल्या विषम व्यवहारामुळे आदिवासींची जमीन बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित झाली आहे आणि आदिवासी भूमिहीन बनले आहेत. ह्या कायद्याचा उद्देश अशा अयोग्य आणि जुलमी व्यवहारातून गमावलेली आदिवासींची संपत्ती त्यांना परत मिळवून देणे आणि त्यासाठी असे व्यवहार रद्दबातल करणे हा आहे. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी ह्यात झालेले बहुतेक व्यवहार आदिवासींची सौदाशक्ती कमी असल्यामुळे आणि त्यांच्या अज्ञानामुळे विषम झाले आहेत. सदरहू कायदा विभाजनाच्या न्यायावर आधारलेला आहे आणि त्यायोगे आदिवासींवर झालेले अन्याय दूर करावे असा ह्या कायद्याचा उद्देश आहे. कायदेशीर व्यवहारातूनसुद्धा गरिबांना मुक्त करणारे कायदे ह्यापूर्वीही झाले आहेत. १९७६ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने कर्जमुक्तीचा कायदा केला. ह्या कायद्यान्वये कर्ज देणे बेकायदेशीर ठरविण्यात आले नाही. परंतु एका विशिष्ट दिवसापर्यंतची सर्व कर्जे माफ करण्यात आली आणि सावकारांना गहाणवस्तू कर्जदारांना परत देण्याचा आदेश देण्यात आला. हा कायदा सर्वोच्च न्यायालयाने वैध ठरविला. खंडपिठासमोर सध्या असलेला कायदा अशाच प्रकारचा सामाजिक न्याय देणारा आणि असमान व्यवहारांपासून दुर्बलांचे रक्षण करणारा आहे आणि तो पूर्णपणे वैध आहे असे प्रतिपादन करून ह्या कायद्याविरुद्ध अर्जदारांचे अपील कोर्टाने फेटाळून लावले.

मूलभूत हक्काचा भंग :

राज्यघटनेतील १३ व्या कलमानुसार, मुलभूत हक्काचा भंग करणारी कोणतीही तरतूद किंवा कायदा वा वटहुकूम न्यायालयाला अवैध ठरविता येतो. मात्र राज्य सरकारने जमिनीविषयक जमिनीवरील हक्कांचा संकोच करणारे कायदे केले तर ते १३ व्या कलमानुसार अवैध ठरणार नाहीत अशी तरतूद ३१ (अे) कलमात आहे. त्याशिवाय असा कोणताही कायदा घटनेच्या ९ व्या परिशिष्टात घातला गेला असेल तर त्या कायद्यामुळे घटनेच्या मूलभूत हक्काचा भंग होतो म्हणून तो कायदा अवैध ठरविला येणार नाही अशी स्पष्ट तरतूद ३१ बी कलमात आहे. दि महाराष्ट्र रिस्टोरेशन ऑफ लॅन्डस् टू शेड्यूल्ड ट्राईब्ज अॅक्ट १९७४ हा कायदा घटनेच्या ९ व्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यात आला होता. त्यामुळे संपत्तीविषयक किंवा इतर मूलभूत हक्कांवर गदा येते म्हणून तो अवैध ठरावा असा दावा करणे शक्य झाले नाही. संपत्तीविषयक मूलभूत हक्काचे कलम १९७८ मधील ४४ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये गाळण्यात आले. त्यामुळे १९७५ साली अंमलात आलेल्या ह्या कायद्याला त्या कलमाखाली आव्हान देणे शक्य होते परंतु हा कायदा ९ व्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यात आल्याने ते शक्य झाले नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाचा वरील निकाल अतिशय पुरोगामी आणि सामाजिक न्यायाच्या सखोल विवेचनावर आधारलेला आहे. जमीन मालकीविषयक अनेक कायदे पूर्वी सर्वोच्च न्यायालयाने अवैध ठरविले आहेत हे लक्षात घेता सर्वोच्च न्यायालयाच्या विचारसरणीत पडलेला बदल फार लक्षणीय आहे.

> **हस्तांतरीत जमीन परत मिळण्यास पात्र असणाऱ्या आदिवासीने ती जमीन स्वतःच कसायला हवी आणि जमीन सुधारणेवर केलेला खर्च देखील ठरेल त्यानुसार बिगर आदिवासी मालकास द्यावयास हवा.**

(हे निकालपत्र AIR, March 1985, Volume 72, Part 855 यात प्रसिद्ध करण्यात आले आहे. पाने ३८९–४०४.)

कायद्याची ह्यापुढील अंमलबजावणी :

आत्तापर्यंत न्यायालयात गुंतून पडलेल्या ह्या कायद्याची अंमलबजावणी साहजिकच व्यवस्थित होऊ शकली नाही. आदिवासींना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळण्याच्या दोन तरतुदी ह्या कायद्यात आहेत. (कलम ३ (बी)). एकतर **जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही** प्रकरणाची चौकशी केल्यानंतर योग्य वाटल्यास हस्तांतरित जमीन मूळ मालकाला परत करण्याचा आदेश देता येईल. ही तरतूद डोळ्यासमोर ठेवूनच आवश्यक वाटल्यास, सरकार ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी विशेष अधिकारी नेमील असे आश्वासन विधानसभेत दिले असावे.

दुसरे म्हणजे, ज्याच्या जमिनीचे हस्तांतर झाले आहे अशा आदिवासीला अशी जमीन परत करावी असा अर्ज करता येईल. मात्र त्यासाठी तो ती जमीन स्वत: कसणार आहे अशी हमी अर्जदारांनी द्यावयास हवी. हा अर्ज **कायदा अंमलात आल्यापासून ३ वर्षांच्या आत** करावयास पाहिजे असे बंधन आहे. कायदा अंमलात आल्यापासून ३ वर्षांपेक्षा कितीतरी अधिक काळ लोटला आहे. कायद्याविरुद्ध वेळोवेळी स्थगिती दिली गेली असल्याने आदिवासींपर्यंत हा कायदा पोहोचलाच नाही. जिल्हाधिकाऱ्यांनीसुद्धा आपण होऊन अशी प्रकरणे मोठ्या प्रमाणावर निकालात काढल्याचे दिसत नाही.

अशावेळी ह्या आदिवासींना न्याय मिळवून देणाऱ्या व त्यांच्या लबाडीने आणि जबरदस्तीने गिळंकृत करण्यात आलेल्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देणाऱ्या महाराष्ट्र सरकारच्या ह्या पुरोगामी कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी व्हावी ह्यासाठी दोन मार्ग आहेत.

१) महाराष्ट्र सरकारने आपल्या आश्वासनाप्रमाणे अशा प्रकरणांची चौकशी करण्यास विशेष अधिकारी नेमावे आणि अशी प्रकरणे निकालात काढावी.

२) आदिवासी जमीन मालकांना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी मिळवून देण्यासाठी घालून दिलेल्या ३ वर्षांच्या मुदतीत वाढ करावी. ही मुदत कायद्यातच घालून दिलेली असल्याने ती वाढविण्यासाठी मूळ कायद्यात दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे.

ह्या कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाल्यास २०,००० हून अधिक आदिवासी कुटुंबांना त्यांच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळतील असा अंदाज आहे. त्यादृष्टीने आदिवासींच्या विकासासाठी झटणाऱ्या सर्वच कार्यकर्त्यांनी, विधानसभा, विधानपरिषद सदस्यांनी तसेच सरकारने योग्य ती पावले उचलावीत अशी विनंती आहे.

मात्र सरकार असे विशेष अधिकारी नेमेपर्यंत आणि आदिवासी जमीन मालकांनी करावयाच्या अर्जाची मुदत वाढवेपर्यंत वाट न पाहता, कार्यकर्त्यांना अशी प्रकरणे शोधून अर्जदारांच्या नावे अशा प्रकरणांची चौकशी करावी अशी **विनंती करता येईल. ह्या विनंती अर्जात** हस्तांतरित जमिनीचा सर्व्हे नंबर, गावाचे नाव, सध्याच्या खातेदाराचे नाव व जमिनीचे हस्तांतर विक्री, अदलाबदल, भेट, गहाण, कुळकायद्यातील तरतुदी ह्यापैकी कोणत्या मार्गांनी झाले, अर्जदाराची जमात, ७।१२ उतारे व फेरफार उतारे इ. माहिती द्यावी लागेल. जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही अशा प्रकरणांची चौकशी केल्यानंतर योग्य वाटल्यास, हस्तांतरित जमीन मूळ मालकाला परत करण्याचा आदेश देण्याचा अधिकार आहे असेही अर्जात वाटल्यास नमूद करावे.

आदिवासींच्या कायदेशीररित्या हस्तांतरित झालेल्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्यासाठी केलेला कायदा :

आदिवासींच्या मालकीच्या कित्येक जमिनींचे हस्तांतरण प्रचलित कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन झालेले आहे हे वर्तक समितीने स्पष्ट केले. तसेच अशारितीने हस्तांतरित झालेल्या जमिनी मूळ आदिवासी मालकांना परत मिळवून देण्यासाठी खास कायदा करावा अशी शिफारस केल्याचे आपण अगोदर

पाहिले आहेच ! त्याप्रमाणे महाराष्ट्र सरकारने २३ ऑगस्ट १९७४ रोजी एक विधेयक विधानसभेत सादर केले. हे विधेयक विधानसभेने ३० ऑगस्ट १९७४ रोजी आणि विधान परिषदेने ३ सप्टेंबर १९७४ रोजी संमत केले. **हे विधेयक मांडताना ह्यामुळे आदिवासींवरील अन्याय दूर होईल तसेच सरकार ह्या विधेयकातील तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी खास अधिकारी नेमील असे त्यावेळचे महसूलमंत्री श्री. ह. गो. वर्तक यांनी कायदेमंडळात सांगितले.**

त्यानंतर हे विधेयक राष्ट्रपतींच्या संमतीसाठी पाठविण्यात आले. दुर्दैवाने अशी संमती मिळण्यास अनेक महिने लागले. त्यासाठी वर्तमानपत्रांकडेही धाव घ्यावी लागली. (Justice Delayed–or Denied ? इकॉनॉमिक अ‍ॅन्ड पोलिटिकल विकली – २५ जानेवारी १९७५ व आदिवासींच्या जमिनी परत करण्यास विलंब का ? महाराष्ट्र टाईम्स, ४ फेब्रुवारी १९७५ ले. शरद कुलकर्णी). अशारितीने हे क्रांतिकारक विधेयक कायदेमंडळात संमत झाल्यानंतर सुमारे ९ महिन्यांनी म्हणजे २८ मे १९७५ रोजी ह्या विधेयकाला राष्ट्रपतींची संमती मिळाली. त्यानंतर आदेश काढून १ नोव्हेंबर १९७५ पासून हा कायदा अंमलात आल्याचे सरकारने जाहीर केले.

महाराष्ट्र रिस्टोरेशन ऑफ लॅन्डस टू शेडयूल्ड ट्राइब्ज अ‍ॅक्ट ह्या नावाने अस्तित्वात असलेल्या ह्या कायद्यातील प्रमुख तरतुदी पुढे दिल्या आहेत.

कायद्यातील प्रमुख तरतुदी :

हस्तांतरामुळे आदिवासी मालकाच्या जमिनीची मालकी बिगर आदिवासीकडे आली असेल किंवा आदिवासी मालकाला अदलाबदली निमित्त मिळालेल्या जमिनीची किंमत त्याने दिलेल्या जमिनीच्या किंमतीपेक्षा कमी असेल आणि अशी हस्तांतरित जमीन बिगर आदिवासी जमीन मालकाकडे असेल आणि ही जमीन ६ जुलै १९७४ रोजी किंवा त्यापूर्वी बिगर शेतकी कामासाठी वापरण्यात येत नसेल तर त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या कायद्यातील किंवा कोर्टाच्या हुकमातील तरतुदींकडे दुर्लक्ष करून **जिल्हाधिकारी आपण होऊन कधीही** किंवा हस्तांतर करणाऱ्या आदिवासी मालकाने या कायद्याची अंमलबजावणी झाल्यापासून ३ वर्षाच्या आत केलेल्या अर्जान्वये आणि योग्य चौकशीनंतर पुढील प्रकारचे हुकूम देऊ शकेल.

१) जमिनीचे हस्तांतरण करणाऱ्या आदिवासी मालकाची आणि ह्या हस्तांतरात बिगर आदिवासीला मिळालेल्या जमिनीची अदलाबदल रद्द समजण्यात यावी. मात्र ही अदलाबदल करताना जमीन सुधारणेवर झालेला खर्च ह्या कायद्यात दिलेल्या तरतुदीप्रमाणे निश्चित करण्यात यावा आणि अशी सुधारित जमीन मिळालेल्या मालकाने सुधारणेसाठी खर्च केलेल्या मालकाला ती रक्कम परत द्यावी. (कलम ३).

२) अदलाबदलीशिवाय इतर रितीने हस्तांतरीत झालेली जमीन आदिवासी मालकाला परत मिळावी. मात्र ही जमीन परत करताना जमीन मिळणाऱ्या आदिवासीने जमीन महसुलाच्या ४८ पट किंवा बिगर आदिवासी मालकाने जमीन विकत घेतेवेळी दिलेली किंमत ह्यापैकी कमी असेल ती रक्कम, अधिक बिगर आदिवासी मालकाने जमिनीवर केलेल्या सुधारणांची जिल्हाधिकाऱ्याने ठरविलेली किंमत बिगर आदिवासी मालकाला दिली पाहिजे. (कलम ४ ब)

अशा हस्तांतरात आदिवासीने १ एप्रिल १९५७ (जमीन कसेल त्याच्या मालकीची करणारा दिवस) पासून ६ जुलै १९७४ पर्यंत (आदिवासींच्या जमिनीच्या हस्तांतराला प्रतिबंध करणाऱ्या तरतुदी अंमलात आल्याचा दिवस). बिगर आदिवासीला पुढील प्रकारे दिलेली हस्तांतरे येतात.

(अ) विक्री, देणगी, अदलाबदल, गहाण किंवा खंडाने व इतर तोंडी व्यवहाराने झालेली हस्तांतरे.

(ब) कोर्टाच्या हुकमान्वये किंवा डिक्रीखाली झालेली हस्तांतरे.

(क) आदिवासीकडून शेतसाऱ्याची किंवा शेतसाऱ्याप्रमाणे गणली जाणारी इतर बाकी वसूल करण्यासाठी तसेच महाराष्ट्र को–ऑपरेटिव्ह सोसायटीज् अ‍ॅक्ट १९६० याअन्वये किंवा इतर कायद्यान्वये झालेली हस्तांतरे. **मात्र यातून महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियमाच्या कलम ३६ (३) याअन्वये झालेल्या हस्तांतरित जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत.**

ही तरतूद आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनीचा कब्जा बिगर आदिवासींकडे दिल्या गेलेल्या जमिनी-विषयी आहे. ह्या तरतुदीनुसार, आदिवासीने त्यांच्या जमिनीचा कब्जा जिल्हाधिकाऱ्यांची पूर्वपरवानगी न घेता बिगर आदिवासीकडे दिला आणि कब्जेदार नजिकचा वारस नसताना मरण पावला तर कब्जा दिल्यापासूनच्या दोन वर्षांच्या काळात कब्जा दिलेल्या आदिवासीला किंवा त्याच्या वारसाला ती जमीन आपल्या ताब्यात द्यावी असा अर्ज करता येईल. त्यावर जमीन महसूल व इतर देणी ठरवून जिल्हा-धिकारी नेमून देण्यात आलेल्या तरतुदीनुसार निर्णय घेऊ शकेल.

अशा जमिनीसंबंधी १९७४ साली आदिवासी जमिनी-विषयक पहिल्या कायद्यात एक विशेष तरतूद करण्यात आली. ह्या तरतुदीनुसार हस्तांतरित झालेल्या जमिनीचा ताबा बिगर आदिवासीकडे असेल आणि तिचा शेती-व्यतिरिक्त इतर कामासाठी उपयोग होत नसेल तर जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही किंवा कायदा लागू झाल्यानंतर ३ वर्षांच्या आत आदिवासीने अर्ज केल्यास अशा जमिनीचा ताबा त्याला देता येईल. म्हणजेच आदिवासींच्या जमिनीचा कब्जा बिगर आदिवासींकडे गेल्यावर दोन वर्षांच्या आत अर्ज केला पाहिजे ही मुदत काढून टाकण्यात आली. तसेच दोन वर्षांच्या आत अर्ज न केल्यामुळे बिगर आदिवासींकडे कब्जा कायम झालेल्या जमिनीही आदिवासींना परत मिळवून देण्याविषयीही त्यावेळी तरतूद केली गेली.

थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे आदिवासींची जिल्हा-धिकाऱ्यांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय हस्तांतरित झालेली जमीन कब्जा दिल्यापासूनच्या २ वर्षांच्या काळात त्याने अर्ज केल्यास त्याला परत मिळू शकेल, अशी तरतूद जमीन महसूल कायद्यात होती. म्हणजेच कब्जा दिल्यानंतर २ वर्षानंतर अशी हस्तांतरित जमीन परत मिळण्याचा आदिवासींचा अधिकार गमावला जाई. आदिवासी जमिनीच्या हस्तांतरविषयक पहिल्या कायद्यातील तरतुदीनुसार अशा अधिकार गमावलेल्या जमिनी देखील जिल्हाधिकाऱ्यांना आपण होऊन कधीही तसेच कायदा जारी झाल्यापासून ३ वर्षांच्या आत अशा आदिवासीने अर्ज केल्यास परत मिळवता येतील.

ह्या तरतुदीनंतरही कायद्यात एक उणीव राहिली आणि ती म्हणजे आदिवासी जमीन मालकाने किंवा त्याच्या वारसाने जमीन कसण्यास असमर्थता व्यक्त केली किंवा तिची खरेदी किंमत तसेच सुधारणांची किंमत द्यावयास तो तयार नसला तर काय करावे ह्याविषयी तरतूद नव्हती. म्हणजेच ह्या जमिनीची मालकी बिगर आदिवासीकडेच राहण्याची शक्यता होती, त्यामुळे आदिवासी जमीन मालकावर किंवा त्याच्या वारसावर जमिनीचा कब्जा घेण्यास नकार द्यावा असे दडपण येण्याची शक्यता होती. त्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने एक खास दुरुस्ती कायदा केला (३०।१९७७). ह्या कायद्यातील दुरुस्तीनुसार आदि-वासीने किंवा त्याच्या वारसाने अशा प्रकारे जिल्हाधि-काऱ्यांची पूर्वपरवानगी न घेता हस्तांतरित झालेल्या जमिनीचा परत कब्जा घेण्यास नकार दिला तर तिचा कब्जा राज्य सरकारकडे जाईल आणि अशा जमिनीची किंमत व त्यावरील सुधारणाची किंमत सरकार बिगर आदिवासीला देईल अशी योजना करण्यात आली. अशी सरकारने ताब्यात घेतलेली जमीन नंतर जमीन असलेल्या गावात राहणाऱ्या किंवा जमिनीपासून ५ किलोमीटर अंतरात राहणाऱ्या व जमिनीची किंमत व त्यावरील सुधारणांची किंमत भरण्यास तयार असलेल्या दुसऱ्या आदिवासीला देण्यात यावी अशी तरतूद केली गेली.

जमिनीचे हस्तांतरण ६ जुलै १९७४ पूर्वी झाले असल्यास, आणि ज्या बिगर आदिवासीकडे जमीन हस्तांतरित झाली आहे त्याची जमीन सार्वजनिक कार्यासाठी सरकारने ताब्यात घेतली असल्यास, हस्तांतरीत जमिनींपैकी फक्त अर्धी जमीन बिगर आदिवासीला परत केली जाईल. (ही तरतूद मुख्यत्वे-करून कोयना धरणामुळे विस्थापित झालेल्या आणि रायगड जिल्ह्यात पुनर्वसन करण्यात आलेल्या बिगर आदिवासींसाठी आहे.)

हस्तांतरित जमीन परत मिळण्यास पात्र असलेल्या आदिवासीने ती जमीन तो स्वतः कसणार आहे आणि जिल्हाधिकाऱ्याने जमीन सुधारणेवर केलेला खर्च म्हणून ठरविलेली रक्कम बिगर आदिवासी मालकाला द्यावयास तयार आहे अशी हमी दिल्यासच त्याला मिळू

शकेल. मात्र कायदेशीर अज्ञानाच्या बाबतीत अशी हमी त्याच्या पालकाला देता येईल. इतर कायदेशीर अपात्रता असलेल्या माणसाच्या बाबतीत त्याची हमी त्याच्या अधिकृत एजंटला देता येईल.

ह्या कायद्यात ज्याची जमीन हस्तांतरित झाली आहे त्याचा विचार करताना त्याच्या वारसांचाही विचार करण्यात आला आहे. तसेच आदिवासींची जमीन ज्याला मिळाली आहे त्याचा विचार करताना त्याचे वारस व त्याने किंवा त्याच्या वारसाने १५ मार्च १९७१ रोजी किंवा त्यानंतर ज्या आदिवासी किंवा बिगर आदिवासींकडे जमीन हस्तांतरित केली आहे अशा व्यक्तीचाही समावेश करण्यात आला आहे. म्हणजेच ह्या कायद्याच्या कक्षेत बिगर आदिवासींकडे १ एप्रिल १९५७ पूर्वी हस्तांतरित झालेल्या जमिनी येत नाहीत. तसेच बिगर आदिवासी मालक किंवा त्यांचे वारस यांनी १५ मार्च १९७१ पूर्वी दुसऱ्या व्यक्तींकडे हस्तांतरित केलेल्या जमिनी येत नाहीत. त्याचप्रमाणे ६ जुलै १९७४ रोजी किंवा त्यापूर्वी बिगर शेतकी कामासाठी वर्ग केलेल्या जमिनी येत नाहीत.

अपिलाची तरतूद :

जमीन परत करण्याच्या किंवा न करण्याच्या जिल्हाधिकाऱ्याच्या निकालाविरूद्ध महाराष्ट्र जमीन महसूल न्यायाधिकरणाकडे अपील करता येईल; मात्र हे अपील जिल्हाधिकाऱ्याचा हुकूम मिळाल्यानंतर ६० दिवसांचे आत केलेले असावे. असे अपील करताना कायद्याने ठरवून दिलेल्या कोर्ट फीचे तिकीट लावावे लागेल. अशा प्रकरणात महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने दिलेला निकाल अंतिम राहील (कलम ६, ७, ८, ९).

ह्या कायद्याखाली जिल्हाधिकाऱ्याने / आयुक्ताने/ महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने किंवा राज्य सरकारने निकालात काढलेल्या प्रकरणाचा विचार मुलकी न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेत असणार नाही. आणि अशा न्यायालयाला त्याविषयी विचार करता येणार नाही अशी स्पष्ट तरतूद ह्या कायद्यात करण्यात आली आहे. (कलम १०)

जिल्हाधिकाऱ्याने ह्या कायद्यानुसार जमिनीचा कब्जा मूळ आदिवासी मालकाला परत द्यावा असा हुकूम दिल्यानंतरही जमिनीचा कब्जा बिगर आदिवासीकडे असेल तर असा हुकूम दिल्यानंतरच्या वर्षापासून प्रत्यक्ष कब्जा दिल्यापर्यंतच्या काळातील जमिनीच्या वापराबद्दल जिल्हाधिकारी ठरविल ती नुकसान भरपाई बिगर आदिवासीने आदिवासीला द्यावी अशीही एक तरतूद कायद्यात आहे.

मूळ कायदा व त्यानंतर त्यात झालेल्या दुरुस्त्या यांचा एकूण गोषवारा वर दिला आहे. त्यावरून कोणत्या हस्तांतरित जमिनी आदिवासींना परत मिळू शकतील याची कल्पना येऊ शकेल. मात्र प्रत्येक प्रकरणांचा स्वतंत्र अभ्यास करताना वरील गोषवाऱ्यावर अवलंबून न राहता कायद्यातील कलमांचाच आधार घ्यावा लागेल. त्यादृष्टीने मूळ इंग्रजी कायदा परिशिष्टात दिला आहे. ३१ ऑगस्ट १९८४ पर्यंत झालेल्या निरनिराळ्या दुरुस्त्यांचा त्यात समावेश आहे.

शरद कुलकर्णी
ब्लॉक ३, ४१/५ कर्वे रोड,
एच. ए. सोसायटीजवळ, एरंडवणे, पुणे ३८.

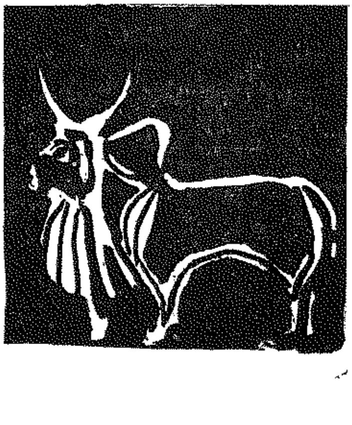

A Summary of The Marathi Article
'Adivasi Land Alienation : Law and Justice'

☐ Sharad Kulkarni

Summary :

The process of alienation of lands held by adivasis began after the establishment of British Rule and was accelerated after Independence. Most of these alienations were effected through force or fraud. The process impoverished adivasi landholders and made them landless labourers. Several agitations against this process took place.

The Government of Maharashtra appointed a Committee to study the problem. The Committee submitted its report in April, 1972 and recommended amendments to the existing laws to effectively prohibit the transfer of lands held by adivasis to non-adivasis. It also recommended restoration of lands transferred illegally. The Maharashtra Land Revenue Code and Tenancy Laws (Amendment) Ordinance was issued on 6 July 1974 to give effect to these recommendations.

The Committee also recommended a special act to restore the lands acquired by non-adivasis under the existing legal provisions. The Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act 1974, came in force in 1975 (Act 14/75). However, several stay orders were passed against the implementation of this act.

Finally, a bench of the Supreme Court has upheld the validity of this act and has accepted the argument that restoration of lands is necessary on the ground of redistributive justice in favour of adivasis who are entitled to special protection under the Constitution of India. The judgement was delivered on 4th December 1984, that is nearly 9 years after the act was made. It is now for the Government of Maharashtra to effectively implement the act and translate its principle into practice.

(पान नं. २ वरून पुढे चालू)

करणे ही आदिवासींत कार्य करणाऱ्यांची कर्तव्ये आहेत. ती कर्तव्ये पार पाडण्यास मदत व्हावी म्हणून 'हाकारा'चा हा अंक.

हाकारा त्रैमासिकाच्या आतापर्यंतच्या पाच वर्षांच्या काळात सल्लागार मंडळाची आम्हाला खूप मदत झाली. त्यांचे ऋण आम्ही शब्दात व्यक्त करू शकत नाही. सल्लागार मंडळाव्यतिरिक्तही अनेक मान्यवरांची आम्हाला मदत झाली. या सर्वांना योग्य मान देण्याकरिता त्यांनी सल्लागार मंडळाचे सभासदत्व औपचारिकरित्या स्वीकारावे असे सारखे वाटत राहिले परंतु त्यामुळे सल्लागार मंडळाची संख्या फार मोठी होत चालली. त्यावर उपाय म्हणून सल्लागार मंडळ अशी औपचारिक संज्ञा काढून टाकावी असं ठरलं. सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांच्या मदतीमुळे 'हाकारा' वाढीस लागला ही गोष्ट आमच्या सतत ध्यानात राहील. मान्यवर व्यक्तींनी आम्हाला आशीर्वाद देत असावे व आपापल्या क्षेत्रात 'हाकारा' बद्दलच्या अपेक्षा उंचावण्यास मदत करावी ही विनंती.

महात्मा गांधींनी स्थापलेल्या वर्धा येथील मगन संग्रहालयात अलिकडे काही वर्षे ग्रामोपयोगी विज्ञान केंद्र चालते. त्यांच्यातर्फे अलिकडेच 'ग्रामोपयोगी विज्ञान' या नावाचे एक पाक्षिक भित्तीपत्र प्रकाशित होऊ लागले आहे. वैज्ञानिक माहिती व दृष्टिकोनाचा प्रसार ग्रामीण व आदिवासी भागात होण्यास हे भित्तीपत्र फार उपयोगी आहे हाकारातर्फे 'ग्रामोपयोगी विज्ञान' चे मन:पूर्वक स्वागत.

MAHARASHTRA ACT No. XIV OF 1975.[1]

[The Maharashtra Restoration Of Lands To Scheduled Tribes Act, 1974.]

[This Act received assent of the President on the 28th April 1975; assent was first published in the *Maharashtra Government Gazette*, Part IV Extra-ordinary, on the 28th May 1975.]

Amended by Mah. 12 of 1977 (19-3-1977)*
„ „ „ 30 of 1977 (16-8-1977)*
„ „ „ 57 of 1977

An Act to provide for the restoration of certain lands to persons belonging to the Scheduled Tribes.

WHEREAS by Government Resolution in the Revenue and Forests Department, No REV. 1070/62448-C, dated the 15th March 1971, the Government of Maharashtra appointed a Committee to inquire into and report to the State Government *inter alia* on how far the provisions of the Maharashtra Land Revenue Code, 1966, and the relevant tenancy laws have been effective in giving protection to persons belonging to Scheduled Tribes, and to suggest among other things suitable amendments therein, if any, of the existing provisions are found to be inadequate;

Mah. XLI of 1966.

AND WHEREAS the said Committee submitted its report to Government on the 7th April 1972;

AND WHEREAS the said Committee inter-alia recommended that provisions should be made for restoring to persons belonging to Scheduled Tribes the lands which have been duly transferred to other persons;

AND WHEREAS after considering the aforesaid recommendation of the said Committee, the Government of Maharashtra is of the opinion that steps should be taken forthwith for restoring certain lands to persons belonging to Scheduled Tribes; It is hereby enacted in the Twenty-fifth Year of the Republic of India as follows :-

Short title, extent and commencement.

1. (1) This Act may be called the Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act, 1974.

(2) It shall extend to the whole of the State of Maharashtra.

(3) It shall come into force on such date[2] as the State Government may, by notification in the Official Gazette, appoint.

Definitions.

2. (2) In this Act, unless the context requires otherwise,—

(a) "Code" means the Maharashtra Land Revenue Code, 1966;

Mah. XLI of 1965

(b) "Collector" includes an Additional Collector, and an Assistant or Deputy Collector exercising the powers or discharging the duties of a Collector

[1] For Statement of Objects and Reasons, see Maharashtra Government Gazette, 1974 Part V, page 960.

[2] 1st November 1975 (vide G.N.,R. & F.D.,No. REV.1074/62448 (II)-L-9, dated 1st November 1975).

*This indicates the date of commencement of Act.

under the Code and also any other officer not below the rank of[3] (a Tahasildar) especially empowered by the State Government to exercise the powers and perform the duties of the Collector under this Act;

(c) "Commissioner" includes an Additional Commissioner;

(d) "improvements" in relation to land means any drainage works, embankments, Bandharas, wells or any other works appurtenant to such land constructed or maintained thereon for the purposes of agriculture, and all structures, permanent fixtures and trees on such land;

(e) "non-Tribal" means a person who is not a Tribal and includes his successor-in-interest;

(f) "prescribed" means prescribed by rules made under this Act;

(g) "relevant tenancy law" means–

(i) in relation to the Vidarbha region of the State, the Bombay Tenancy and Agricultural Lands (Vidarbha Region) Act, 1958, Bom XCIX of 1958.

(ii) in relation to the Hyderabad area of the State, the Hyderabad Tenancy and Agricultural Lands Act, 1950, and Hyd. XXI of 1950.

(iii) in relation to the rest of the State, the Bombay Tenancy and Agricultural Lands Act, 1948; Bom. LXVII of 1948.

(h) "successor-in-interest" means a person who acquires interest in land by testamentary disposition or devolution on death;

(i) "transfer" in relation to land means the transfer of land belonging to a tribal made in favour of a non-tribal during the period commencing on the 1st day of April 1957 and ending on the 6th day of July 1974, either–

(a) by act of parties, whether by way of sale, gift, exchange, mortgage or lease or any other disposition made inter-vivos, or

(b) under a decree or order of a court, or

(c) for recovering any amount of land revenue due from such Tribal, or for recovering any other amount due from him as an arrear of land revenue, or otherwise under the Maharashtra Co-operative Societies Act, 1960 or any other law for the time being in force but does not include a transfer of land falling under the proviso to sub-section (3) of section 36 of the Code; and the expressions, "Tribal-transferor" and "non-Tribal transferee" shall be constructed, accordingly; Mah. XXIV of 1961.

(j) "Tribal" means a person belonging to a Scheduled Tribe within the meaning of the Explanation to section 36 of the Code, and includes his successor-in-interests;

(k) "Tribal-transferor" includes his successor-in-interest;

(l) "non-Tribal-transferee" includes his successor-in-interest; and if he or his successor has, on or after the 15th day of March 1971, transferred land in favour of any person, whether a Tribal or non-Tribal, includes also such person.

3 These words were substituted for the words "an Assistant or Deputy Collector" by Mah. 12 of 1977, s. 3.

(2) Words and expressions used in this Act but not defined shall have the meanings respectively assigned to them in the Code or, as the case may be, in the relevant tenancy law.

Restoration or transfer of lands to Tribals in certain cases.

3. (1) Where due to transfer–

(a) the land of a Tribal-transferor is held by a non-Tribal transferee, or

(b) the land acquired in exchange by a Tribal-transferor is less in value than the value of the land given in exchange,

and the land so transferred is in possession of the non-Tribal transferee, and has not been put to any non-agricultural use on or before the 6th day of July 1974, then,notwithstanding anything contained in any other law for the time being in force,or any judgment, decree or order of any Court,Tribunal or authority, the Collector either *suo motu* at any time, or on the application of a Tribal transferor made within three years from the commencement of this Act shall, after making such inquiry as he thinks fit, direct that –

(i) the lands of the Tribal transferor and non-Tribal transferee so exchanged shall be restored to each other; and the Tribal-transferor, or as the case may be, the non-Tribal transferee shall pay the difference in value of improvements as determined under clause (a) of sub-section (4), or

(ii) the land transferred otherwise than by exchange be taken from the possession of the non-Tribal-transferee, and restored to the Tribal transferor, free from all encumbrances, and the Tribal transferor shall pay such transferee and other persons claiming encumbrances the amount determined under clause (b) of sub-section (4) :

Provided that, where land is transferred by a Tribal transferor in favour of a non-Tribal transferee before the 6th day of July 1974, after such transferee was rendered landless by reason of acquisition of his land for a public purpose, then only half the land so transferred shall be restored to the Tribal transferor.

[1][*Explanation.*–Where the lands of a Tribal and non-Tribal are purported to have been transferred to each other, otherwise than by exchange, but the date on which the instruments for such transfers are registered is the same or, where such instruments are registered on different dates, but the interval between the dates of registration is thirty days or less, then, notwithstanding anything contained in such instruments, for the purposes of this section, such transfers shall be deemed to be by way of exchange.]

Mah LVII of 1977.

[2][1A) Where any proceedings are taken under clause (ii) of sub-section (1) before the date of commencement of the Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes (Amendment) Act, 1977 (hereinafter in this section referred to as "the commencement date"), in respect of any land purported to have been

1 This *Explanation* shall be deemed always to have been added by Mah. 57 of 1977, s. (2a).

2 Sub-section (1A) was inserted, *ibid*, s. (2b).

transferred by a Tribal transferor to a non-Tribal transferee, otherwise than by exchange, and

(a) such proceedings are pending before the Collector or any appellate or revisional authority on the commencement date, and the Collector or such authority is satisfied, after giving a reasonable opportunity of being heard to both the parties, that there were transfers of lands by way of exchange between the parties within the meaning of the *Explanation* to sub-section (1), then,–

(i) if such proceedings are pending before the Collector, the Collector shall hold a fresh inquiry under clause (i) of sub-section (1) in respect of the lands deemed to be exchanged;

(ii) if such proceedings are pending before the appellate or revisional authority, such authority shall set aside the order of the Collector and direct the Collector to hold a fresh inquiry under clause (i) of sub-section (1) in respect of the lands deemed to be exchanged;

(b) such proceedings have been completed by the Collector or by any such authority, but the Collector, within a period of six months from the commencement date, is, on an application made by any of the parties to the exchange, or *suo motu*, satisfied after giving a reasonable opportunity of being heard to both the parties, that there were transfers of lands by way of exchange between the parties within the meaning of the *Explanation* to sub-section (1), the Collector shall forthwith pass necessary orders to restore the *status quo* and then hold a fresh inquiry under clause (i) of sub-section (1) in respect of the lands deemed to be exchanged.]

(2) Where any land restored under clause (i) of sub-section (1) to a Tribal or a non-Tribal is burdened with encumbrances, then such encumbrances shall be transferred therefrom and attach themselves to the land restored to the non-Tribal or the Tribal, as the case may be.

(3) The Tribal transferor shall, notwithstanding anything contained in any law for the time being in force in the State, be entitled to restoration of land under this section only if he undertakes to cultivate the land personally and to pay such amount to the non-Tribal transferee as the Collector may, under the provisions of sub-section (4), determine :

Provided that, in the case of a minor, the undertaking may be given by his guardian, and in the case of any other person under disability by his authorised agent.

(4) (a) Where lands are restored under clause (i) of sub-section (1), the Collector shall in the prescribed manner determine the value of the improvements, if any, made thereon after such exchange by the Tribal transferor or the non-Tribal transferee. If the value of the improvements, if any, made by a Tribal transferor is found to be more, the difference shall be payable by the non-Tribal transferee to the Tribal transferor; and if the value of the improvements, if any, made by the

non-Tribal transferee is found to be more, the difference shall be payable by the Tribal transferor to the non-Tribal transferee.

(b) The amount payable by the Tribal transferor for the land restored to him under clause (ii) of sub section (1) shall consist of an amount equal to 48 times the assessment of the land or the amount of consideration paid by the non-Tribal transferee for acquisition of the land whichever is less *plus* the value of the improvements, if any, made by the non-Tribal transferee therein to be determined by the Collector in the prescribed manner.

Explanation.- In determining the value of any improvement under clause (a) or clause (b), the Collector shall have regard to—

(i) the labour and capital provided or spent on improvements;

(ii) the present conditions of the improvements;

(iii) the extent to which the improvement is likely to benefit the land during the period of ten years next following the year in which such determination is made; and

(*iv*) such other factors as may be prescribed.

(*c*). The Tribal transferor, or as the case may be, the non-Tribal transferee who is found liable to pay the amount representing the difference in the value of improvements as determined by the Collector under clause (*a*) shall pay the said amount to the non-Tribal transferee, or as the case may be. the Tribal transferor, either in lump sum or in such annual instalments not exceeding twelve (with simple interest at 4½ per cent per annum) as the Collector may direct.

(d) The Tribal transferor to whom land is restored [1] [under clause (ii) of sub-section (1)] of this section shall pay to the non-Tribal transferee and other person claiming encumbrances the amount determined under this sub-section, either in lump sum or in such annual instalments not exceeding twelve (with simple interest at 4½ per cent per annum) as the Collector may direct.

(e) The apportionment of the amount determined under clause (b) amongst the transferee and the persons claiming encumbrances shall be determined by the Collector in the following manner, that is to say :—

(i) if the total value of encumbrances on the land is less than the amount determined under clause (b), the value of encumbrances shall be paid to the holders thereof in full;

(ii) if the total value of encumbrances on the land exceeds the amount determined under clause (b), the amount shall be distributed amongst the holders of encumbrances in the order of priority;

Provided that nothing in clauses (d) and (e) shall affect the right of holder of any encumbrances to proceed to enforce against the non-Tribal transferee his right in any other manner or any other law for the time being in force.

1 This was deemed always to have been substituted for the words, brackets and figures "under clause (i) of sub-section (1)" by Mah. 30 of 1977, s. 4.

(f) During any period for which payment of rent is suspended or remitted under the relevant tenancy law, the Tribal transferor or as the case may be, non-Tribal transferee shall not be bound to pay the amount in lump sum or the amount of any instalment fixed under his section or interest thereon, if any.

(g) If the Tribal transferor or as the case may be,non-Tribal transferee fails to pay the amount in lump sum or remains in arrears of two or more instalments, the amount so remaining unpaid (with interest thereon at $4\frac{1}{2}$ per cent per annum) shall be recoverable by the Collector as an arrear of land revenue. The amount so recovered shall be paid by the Collector to the non-Tribal transferee and persons claiming encumbrances, if any, or as the case may be, the Tribal transferor.

Restoration of lands of persons belonging to Scheduled Tribes.

4. Where any land of a Tribal is, at any time on or after the 1st day of April 1957 and before the 6th day of July 1974, purchased or deemed to have been purchased or acquired under or in accordance with the provisions of the relevant tenancy law by a non-Tribal transferee or where any acquisition has been regularised on payment of penalty under such law and such land is in possession of an non-Tribal transferee and has not been put to any non-agricultural use on or before the 6th day of July 1974, then the Collector shall, notwithstanding anything contained in any law for the time being in force, either *suo motu* at any time or on an application by the Tribal made within three years from the commencement of this Act and after making such inquiry as he thinks fit, direct that the land shall subject to the provisions of sub-section (4) of section 3, be restored to the Tribal free from all encumbrances and that the amount of purchase price or a proportionate part thereof, if any, paid by such non-Tribal transferee in respect of such land in accordance with the relevant tenancy law shall be refunded to such non-Tribal transferee either in lump sum or in such annual instalments not exceeding twelve (with simple interest at $4\frac{1}{2}$ per cent, per annum) as the Collector may direct.The provisions of clauses (d), (e), (f) and (g), of sub-section (4) of section 3 shall, so far as may be, apply in relation to the recovery of the amount from the Tribal and payment thereof to the non- Tribal transferee and the persons claiming encumbrances, if any;

Provided that, where land is purchased or acquired by a non-Tribal transferee before the 6th day of July 1974, after such transferee was rendered landless by reason of acquisition of his land for a public purpose, then only half the land so purchased or acquired shall be restored to the Tribal transferor.

Damages for occupation of land in certain cases.

5. (1) A non-Tribal transferee who after the land is ordered to be restored under clause (ii) of sub-section (1) of section 3 or under section 4 [1][or after the land is vested in the State Government under sub-section (1) of section 5A,] continues to be in possession of the land, then the non-Tribal transferee shall pay to the Tribal [2][in the former case and to the State Government in the latter case] for the period (from the year following the year in which the land is ordered to be restored to the Tribal) till possession of the land is given to the Tribal [3][or, as

1 These words were deemed always to have been inserted by Mah. 30 of 1977, s. 5(a).
2 These words were deemed always to have been inserted, ibid., s. 5(b).
3 These words were deemed always to have been inserted, ibid., s. 5(c).

the case may be, to the State Government], such amount for the use and occupation of the land as the Collector may fix in the prescribed manner.

(2) If the non-Tribal transferee fails to pay the amount fixed by the Collector under sub-section (1), it shall be recoverable by the Collector as an arrear of land revenue.

Lands which cannot be restored to vest in Government and to be granted to other Tribal Subject to certain restrictions.

[1] 5 A. (1) Where any land (not being land acquired in exchange), which is liable to be restored to a Tribal transferor under sub-section (1) of section 3 cannot be so restored either on account of the failure of the Tribal transferor to give an undertaking referred to in sub-section (3) of section 3 or for any reason whatsoever or where any land referred to in section 4 cannot be restored to the Tribal by reason of such Tribal expressing, during the inquiry held by the Collector, his unwillingness to refund the purchase price or proportionate part thereof to the non-tribal transferee, as required by the said section 4, or for any other reason, then, the Collector may, subject to rules, if any, made in that behalf, by order in writing direct that the land shall, with effect from the date of the order, be deemed to have been acquired and vest in the State Government free from all encumbrances.

(2) On such vesting of the land, the non-Tribal transferee shall be entitled to receive from the State Government an amount equal to 48 times the assessment of the land, plus the value of the improvements, if any, made by the non-Tribal transferee therein. The provisions of clauses (b) and (c) of sub-section (4) of section 3 shall *mutatis mutandis* apply for determining the value of improvements and for apportionment of the encumbrances, if any, on the land between the non-Tribal transferee and the persons claiming encumbrances on the land.

(3) The land so vested in the State Government under sub section (1) shall, subject to any general or special orders of the State Government in that behalf, be granted by the Collector to any other Tribal residing in the village in which the land is situate or within five kilometres thereof and who is willing to accept the land in accordance with the provisions of the Code, and the rules and orders made thereunder and to undertake to cultivate the land personally; so however that total land held by such Tribal whether as owner or tenant does not exceed an economic holding within the meaning of sub-section (6) of section 36A of the Code.

(4) The person to whom land is granted under sub-section (3), shall pay to the State Government the amount referred to in sub-section (2), either in lump sum or in such annual instalments not exceeding twelve (with simple interest at $4\frac{1}{2}$ per cent per annuam) as the Collector may be direct and shall hold the land subject to such terms and conditions as may be prescribed.

[1] Section 5A was deemed always to have been inserted by Mah. 30 of 1977, s. 6.

(5) Without the previous sanction of the Collector, no land granted under sub-section (3) shall be transferred, whether by way of sale (including sale in execution of a decree of a Civil Court or of an award or order of a competent authority) or by way of gift, mortgage, exchange, lease or otherwise. Such sanction shall not be given otherwise than in such circumstances and on such conditions including condition regarding payment of premium or *nazarana* to the State Government, as may be prescribed;

Provided that, no such sanction shall be necessary where the land is to be leased by a serving member of the armed forces or where the land is to be mortgaged as provided in sub-section (4) of section 36 of the Code for raising a loan for effecting any improvement on such land.

(6) If sanction is given by the Collector to any transfer under sub-section (5), subsequent transfer of the land shall also be subject to the provisions of sub-section (5).

(7) Any transfer of land, and any acquisition thereof, in contravention of subsection (5) or (6), shall be invalid; and as a penalty therefor, any right, title or interest of the transferor and transferee in relation to such land shall, after giving him an opportunity to show cause, be forfeited by the Collector; and the land together with the standing crops thereon, if any, shall without further assurance vest in the State Government and shall be disposed of in such as the State Government may, from time to time, direct.

6 (1) An appeal against any decision or order passed by the Collector may, notwithstanding anything contained in the Code, be made to the Maharashtra Revenue Tribunal constituted under the Code. Appeal.

XXXVI of 1963. (2) Every such appeal shall be made within a period of sixty days from the date of receipt of the decision or order of the Collector. The provisions of section 4, 5, 12 and 14 of the Limitation Act, 1963, shall apply to the filing of such appeal.

(3) In deciding an appeal under sub-section (1), the Maharashtra Revenue Tribunal shall exercise all the powers which a Court has subject to the regulations framed by that Tribunal under the Code and follow the same psocedure which a Court follows, in deciding appeals from the decree or order of an original Court under the Code of Civil Procedure, 1908. V of 1908.

7. Where no appeal has been filed within the period procided by sub-section (2) of section 6, the Commissioner may *suo motu* or on the direction of the State Government at any time— Revision.

(a) call for the record of any inquiry or proceeding of any Collector for the purpose of satisfying himself as to the legality or propriety of any order-

passed by, and as to the regularity of the proceedings of, such Collector, as the case may be and

(b) pass such order thereon as he thinks fit :

Provided that no such record shall be called for after the expiry of three years from the date of such order except in cases where directions are issued by the State Government; and no order of the Collector shall be modified, annuled or reversed unless opportunity has been given to the interested parties to appear and be heard.

Court fee

8. Notwithstanding anything contained in the Bombay Court-fees Act, 1959, every appeal before the Maharashtra Revenue Tribunal or application under this Act shall bear a court-fee stamp of such value as may be prescribed. Bom. XXXVI of 1959.

Finality of decision or order of Collector and decision of Revenue Tribunal.

9. Every decision or order passed by the Collector under this Act, subject to an appeal to the Maharashtra Revenue Tribunal under section 6, and the decision of the Maharashtra Revenue Tribunal in appeal shall be final and conclusive and shall not be questioned in any suit or proceeding in any court.

Pleaders, etc., excluded from appearance.

[1][9A. Notwithstanding anything contained in this Act or any law for the time being in force, no pleader shall be entitled to appear on behalf of any party in any proceedings under this Act before the Collector, the Commissioner or the Maharahtra Revenue Tribunal :

Provided that, where a party is a minor or lunatic, his guardian may appear, and in the case of any other person under disability, his authorised agent may appear, in such proceedings.

Explanation–For the purpose of this section, the expression 'pleader' includes an advocate, vakil or any other legal practioner.]

Bar of jurisdiction of civil court or authority

10. No civil court shall have jurisdiction to settle, decide or deal with any question which under this Act is required to be decided or dealt with by the Colleetor, the Commissioner, the Maharashtra Revenue Tribunal or the State Government.

Powers for restoration of possession of land and of eviction of person in possession.

[2][10A. Notwithstanding anythying contained in section 5 or any other provision of this Act or in any other law for the time being in force, where, possession of any land is to be restored to any Tribal transferor or non-Tribal transferee under any provision of this Act, it shall always be lawful for the Collector to evict any person not entitled to possession of the land, or any person wrongfully

---

1 Section 9A was inserted by Mah. 12 of 1977, s. 4.

2 Section 10A was inserted by Mah. 57 of 1977, s. 3.

in possession thereof, at any time, in the manner provided in section 242 of the Code.]

11. (1) The State Government may, by notification in the Official Gazette and subject to the condition of previous publication, make rules for carrying into effect the purposes of this Act. Such rules may provide for procedure for inquiries and for levying fees for any of the purposes of this Act for which specific provision for fees has not been made. Power to make rules.

(2) Every rule made under this Act shall be laid as soon as may be after it is made before each House of the State Legislature while it is in session for a total period of thirty days which may be comprised in one session or in two successive sessions, and if, before the expiry of the session in which it is so laid or the session immediately following, both Houses agree in making any modification in the rule or both Houses agree that the rule should not be made, and notify such decision in the Official Gazette, the rule shall from the date of publication of such notification have effect only in such modified from or be of no effect as the case may be; so however that any such modification or annulment shall be without prejudice to the validity of anything previously done or omitted to be done under that rule.

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासींसाठी

अर्थसहाय्याच्या योजना

१) आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळण्यासाठी आदिवासी उपयोजनांतर्गत अर्थसहाय्य योजना :

१९७५ च्या १४ व्या कायद्यानुसार कायदेशीर व्यवहाराने बिगर आदिवासीकडे गेलेल्या जमिनी आदिवासीला परत केल्यावर त्या जमिनीसाठी आदिवासीला साऱ्याच्या ४८ पट एवढी रक्कम जमिनीची किंमत म्हणून, अधिक बिगर आदिवासींनी जमिनीत काही सुधारणा (दृश्य) केल्या असल्यास (विहीर, झाडे) अशा सुधारणांची तहसीलदार ठरवतील ती रक्कम द्यावयाची आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात अशा जमिनी येत असल्या तर वरील रक्कम भरण्यासाठी आदिवासीला कर्ज व अनुदान दिले जाते. या योजनेखाली शेतसाऱ्याच्या ४८ पट रकमेइतके अनुदान व उरलेली रक्कम बिनव्याजी कर्ज म्हणून दिले जाते. कर्जाची रक्कम आदिवासीने एकरकमी अगर जास्तीत जास्त १२ वार्षिक हप्त्यात परत करावयाची आहे. मात्र ही आर्थिक मदत आदिवासीला परत करावयाच्या पाच एकराच्या जमिनीसाठी मिळते. अशी परत करण्यात आलेली जमीन जर पाच एकरापेक्षा अधिक असेल तर पाच एकरापेक्षा अधिक असलेल्या जमिनींचा होणारा मोबदला देण्याची व्यवस्था संबंधित आदिवासीला स्वत: करावी लागेल. (वरील मदत तहसीलदारांकडून मिळू शकेल.)

२) आदिवासी कूळ खरेदीदारांना कुळकायद्यानुसार खरेदीची किंमत भरण्यासाठी आदिवासी उपयोजनांतर्गत अर्थसहाय्य योजना :

कुळकायद्यानुसार मालकीहक्क मिळालेल्या जमिनीसाठी जी खरेदीची किंमत मूळ जमीन मालकाला कूळ खरेदीदारांनी द्यावयाची आहे. आदिवासी विभागात ही खरेदीची किंमत सर्वसाधारणपणे शेतसाऱ्याच्या ८० पटीहून अधिक नसते. आदिवासी उपयोजना लागू असलेल्या भागातील आदिवासी कूळ खरेदीदारांना अर्थसहाय्य द्यायची योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली आदिवासी कूळ खरेदीदाराने देय असलेल्या जमिनीच्या किंमतीच्या रकमेपैकी शेतसाऱ्याच्या सहापट रकमेइतके १२ वार्षिक हप्त्यात परतफेड करावयाचे बिनव्याजी कर्ज व उरलेली रक्कम अनुदान म्हणून दिली जाते.

३) नवभूधारकांना कमाल जमीन धारणा कायद्याखालील अर्थसहाय्य :

कमाल जमीन धारणा कायद्याखाली १ जानेवारी १९७५ नंतर वाटप करण्यात आलेल्या अतिरिक्त जमिनी ज्यांना देण्यात आल्या आहेत त्या नवभूधारकांना अशा जमिनीत विहीर बांधणे, बांधबंदिस्ती करणे, शेतीची औजारे विकत घेणे वगैरेसाठी हेक्टरी १०००/- रुपयांपर्यंत आर्थिकसहाय्य देण्यात येते.

४) गावठाण विस्तार योजना :

ज्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या गावाचे रहाण्याच्या जागेचे क्षेत्र वाढविण्याची गरज निर्माण होते, त्यावेळी या योजनेखाली कारवाई करण्यात येते. लोकसंख्या वाढल्यामुळे खेड्यात निर्माण होणारी जागेची टंचाई दूर करून शेतकरी व बिगर शेतकरी लोकांना व त्यांच्या गुरांना रहाण्यासाठी जमीन देण्यात येते यासाठी जमिनीची किंमत घेण्यात येते व आवश्यक वाटल्यास ती किंमत तीन हप्त्यात वसूल केली जाते. विमुक्त जाती/जमाती/भटक्या जमाती व मागासवर्गीय यांची स्थलांतरे करून रहाण्याची वृत्ती सोडून त्यांचे एका ठिकाणी वसन करण्यासाठी, गावठाण विस्ताराची आवश्यकता असते. पहिल्या प्रकरणात गावठाण विस्तार गावातील लोकांच्यासाठी केला जातो. तर दुसऱ्या प्रकरणात गरजू लोक त्याच गावातील असावेत असे नाही. यातील मुख्य फरक असा आहे की, पहिल्या प्रकरणात कब्जा हक्कांची रक्कम घेतली जाते. तर दुसऱ्या प्रकरणात प्लॉटस् विनामुल्य दिले जातात. अशाप्रकारे गावठाण विस्ताराच्या तीन उपयोजना आहेत.

अ) लोकसंख्या वाढीमुळे गावठाण विस्तार योजना (ग्रामीण भागापुरती मर्यादित.)

भटक्या जमाती, विमुक्त जाती, जमाती व मागासवर्गीय यांचे वसन (ग्रामीण विभागापुरती मर्यादित).

पूरग्रस्त पुराचा धोका निर्माण झालेल्या व्यक्तींचे पुनर्वसन (समुद्रकिनाऱ्यावरील लाटांमुळे त्रस्त झालेल्या लोकांचाही समावेश होतो.) ही योजना ग्रामीण व शहरी दोन्ही विभागास लागू होतो.

उपलब्ध असल्यास योग्य अशी सरकारी जागा अगर ग्रामपंचायतीच्या ताब्यात असलेली जागा, अगर जरूर असलेली जागा भूसंपादित करण्यात येते.

५) ग्रामीण भागातील व आदिवासी भागातील भूमिहिनांना घरकुलासाठी जागा देणे व त्यावर मोफत घरकुले बांधून देणे :

ग्रामीण/आदिवासी भागातील भूमिहीन व बेघर व्यक्तींना घरासाठी जागा व त्यावर घरकुले बांधून देण्यासंबंधीची योजना या राज्यात किमान गरजा व वीस कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून राबवली जात आहे. या योजनेनुसार प्रत्येक पात्र बेघर व्यक्तीला १०० चौ वाराचा एक भूखंड मोफत देण्यात येऊन घरकुल बांधून देण्यात येते.

माहितीसाठी : पोलीस मॅन्युअलमधील बदल

उंबरमान, ता. पालघर येथे पोलीसांनी आदिवासींवर केलेल्या अत्याचारासंबंधीचे प्रकरण बरेच गाजले. गवताच्या चोरीवरून संशयितास पकडण्यासाठी पोलीस सावकारांसह त्या गावी पोचले व त्याचवेळी पोलीसांनी केलेल्या गोळीबारात तेथील श्री. मंगल रघू मंडल हा जखमी झाला. जखमी झालेल्या आपल्या नवऱ्यास पाहण्याकरिता त्याची बायको तिथे गेली तर पोलीसांनी तिला आपल्या तान्ह्या मुलासह अटक केली. त्यानंतर मंगलला अटक करून कुठे नेले वगैरेची चौकशी केल्यानंतरही त्याचा नीट पत्ता पोलीस व संबंधित अधिकारी सांगू शकले नाही. मंगलच्या बायकोला अटक केली खरी परंतु तिच्या तान्ह्या मुलाला कोठडीत साधे दूधही मिळू शकले नाही. ह्या प्रकरणी भूमिसेनेमार्फत एक रीट अर्ज मुंबई उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात आला. माननीय न्यायमूर्तींनी त्यावेळी मंगलला अटक केल्यानंतर चौकशी करूनही त्याचा पत्ता न सांगणे, तान्ह्या मुलाला किमान सोयी न पुरविणे ह्याबद्दल पोलीस प्रशासनावर ताशेरे ओढले. ह्या रीट अर्जाचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्र सरकारने बॉम्बे पोलीस मॅनुअलमध्ये काही बदल केले आहेत. त्याविषयी माहिती पुढे दिली आहे.

बॉम्बे पोलीस मॅनुअल–व्हाल्यूम ३–१९५९ मध्ये ११४ नियमानंतर ११४ (ए) हा नवीन नियम घालण्यात यावा.

नियम ११४ (ए) –

(१) आदिवासी व्यक्तीने FIR खाली नोंदलेल्या तक्रारी न चुकता व त्वरित नोंदल्या जाव्यात आणि पोलीस ठाणे अधिकाऱ्याने ह्या तक्रारींची ताबडतोब चौकशी करावी. अशी कोणतीही तक्रार दखल घेतल्याशिवाय राहता कामा नये. तसेच तक्रार करणाऱ्याला वाट पाहण्यास लागू नये. कोणत्याही परिस्थितीत तक्रारीचे गांभीर्य कमी मानले जाऊ नये. अशा तक्रारींचे तिमाही परिपत्रक इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलीस यांचेकडे पाठवले जावे.

(२) दखलपात्र गुन्ह्यासाठी एखाद्या आदिवासी व्यक्तीला पकडण्यात आले तर त्यासंबंधीची माहिती त्याच्या कुटुंबियांना किंवा नातलगांना त्यांनी चौकशी केल्यास दिली जावी.

(३) आदिवासी स्त्रीला अटक करताना तिच्याबरोबर अंगावर पिणारे मूल असल्यास त्याची नोंद न चुकता अटक पंचनाम्यात, रिमांड अर्जात आणि इतर रेकॉर्डमध्ये केली जावी.

(४) असे मूल त्याच्या आईबरोबर पोलीस कस्टडीत असताना, त्याची देखभाल ठेवावी व त्याच्यासाठी दूध, आवश्यक कपडेलत्ते, अंथरूण–पांघरूण व औषधोपचार ह्याची सोय केली जावी.

कोणत्याही आदिवासी महिलेला पोलीस कस्टडीत घेतले असल्यास, तिच्या अटकेसंबंधीची माहिती योग्य त्या विभागातील लिगल एड समितीच्या अध्यक्षांना कळविली जावी.

अनुसूचित जाती–जमातींना कायदेविषयक मोफत सहाय्य

भारतीय घटनेच्या ३९–अ कलमामध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की, समान संधीच्या तत्त्वावर न्याय मिळेल अशी कायदेविषयक पद्धती अंमलात आणण्यासाठी व प्रामुख्याने आर्थिक व इतर अपात्रते-मुळे एखादा नागरिक न्याय मिळवण्याच्या संधीला मुकणार नाही याची खातरजमा करून देण्यासाठी, मोफत कायदेविषयक सहाय्य देण्यासाठी शासन तरतूद करील. या तत्त्वानुसार राज्यातील आर्थिकदृष्टया दुर्बल तसेच समाजातील मागासवर्गातील लोकांना कायदेविषयक विनामूल्य सहाय्य व सल्ला देण्याची एक सर्वंकष योजना राज्य शासनाने १९७९ पासून अंमलात आणली आहे.

महाराष्ट्र राज्य कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला मंडळ १९७७ मध्ये स्थापन झाले. त्यानंतर त्याची दोन वेळा पुनर्रचना करण्यात आली. सध्याचे मंडळ

१९८० रोजी अस्तित्वात आले आहे. राज्याचे विधी व न्यायमंत्री मंडळाचे अध्यक्ष असून, उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती उपाध्यक्ष आहेत. या मंडळाला सल्ला व सहाय्य देण्यासाठी खालील सल्लागार परिषद स्थापन करण्यात आलेली आहे.

१) मुख्यमंत्री (अध्यक्ष)
२) मुख्य न्यायाधीश, उच्च न्यायालय, मुंबई (उपाध्यक्ष)
३) विधी व न्यायमंत्री (सदस्य)
४) न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती (सदस्य)
५) न्यायमूर्ती चं. शं. धर्माधिकारी (सदस्य)
६) सचिव, विधी व न्याय विभाग, महाराष्ट्र शासन (सदस्य सचिव)

कार्यपद्धती :

कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला योजनेखाली मंडळाने जिल्हा निहाय समित्या स्थापन केल्या आहेत. जिल्हा न्यायाधीश त्या त्या समितीचे अध्यक्ष असून, सहाय्यक सरकारी वकील हे सदस्य सचिव आहेत. मुंबई व नागपूर येथील समित्यांचे अध्यक्षपद उच्च न्यायालयाच्या न्यायमूर्तींकडे असून नागपूर समितीचे सदस्य सचिव जिल्हा सरकारी वकील आहेत. आणि मुंबई समितीचे सदस्य सचिव मंडळाचे सहाय्यक सचिव आहेत. मंडळाने सर्व तालुक्यांसाठीही समित्या स्थापन केल्या असून, तालुक्यातील ज्येष्ठ न्यायिक अधिकारी हे संबंधित समितीचे अध्यक्ष आहेत व गटविकास अधिकारी हे सदस्य सचिव आहेत. राज्यात आतापर्यंत २०७ तालुका समित्या व २८ जिल्हा समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. ह्या सर्व समित्यांवर महाराष्ट्र राज्य सहाय्य व सल्ला

मंडळाची देखरेख असते. कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला मिळण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तीस संबधित समितीच्या सदस्य-सचिवांकडे विहीत नमुन्यामध्ये अर्ज करावा लागतो. प्रत्येक समितीमध्ये एक समेट शाखा आहे. सदर शाखा दाव्यातील व्यक्तींमध्ये समेट घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते. त्याचप्रमाणे स्त्रियांसाठी, अनुसूचित जाती-जमातीसाठी एकेक शाखा या समितीत असते.

मदतीस पात्र असणाऱ्या व्यक्ती :

ज्या व्यक्ती महाराष्ट्र राज्याच्या रहिवाशी आहेत आणि ज्यांचे एकूण वार्षिक उत्पन्न ५,००० रुपयांपेक्षा जास्त नसेल अशा सर्वांना कायदेविषयक मोफत सल्ला व सहाय्य देण्यात येते. सदर उत्पन्नाची मर्यादा कौटुंबिक तंटयाच्या बाबतीत अनुसूचित जाती-जमाती, विमुक्त जाती, स्त्रिया, मुले यांना लागू होणार नाही. सार्वजनिक दृष्टया महत्त्वाच्या खटल्यामध्ये उत्पन्न जरी विहित मर्यादेपेक्षा जास्त असले तरी समिती मदत करू शकते. केंद्र व राज्य शासनाने जनतेच्या कल्याणासाठी कार्य-वाहीत आणलेल्या विविध योजनातील तरतुदींचा लाभ घेण्यासाठी ज्या कायदेशीर बाबी पूर्ण कराव्या लागतील त्यासाठीही समित्या मदत करतात.

मदतीचे स्वरूप :

कायदेविषयक मोफत सहाय्य व सल्ल्याची मदत ही पुढील बाबतीत मिळते.

अ) न्यायालयाची फी देणे, साक्षीदाराचा खर्च आणि न्यायालयातील विधीविषयक कोणत्याही काम-काजासंबंधात देय असलेला किंवा करावा लागलेला इतर खर्च देणे.

ब) खटला चालविण्यासाठी वकील नेमणे.

क) न्यायनिर्णय, आदेश, पुराव्याच्या टिपा व अन्य दस्तऐवजाच्या प्रती पुरविणे.

ड) खटल्याच्या कामकाजाशी निगडीत कागद-पत्रांचे भाषांतर व मुद्रण यासह अपीलांचे पेपरबुक बनविणे.

ई) कायदेशीर दस्तऐवजांचे मसुदे तयार करणे.

आजपर्यन्त मंडळाने सर्व समित्यांच्या मार्गदर्शना-साठी १४ परिपत्रके काढली आहेत.

अधिक माहितीसाठी कृपया पुढील ठिकाणी संपर्क साधावा.

१) सदस्य सचिव,
बृहन्मुंबई कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला समिती, द्वारा विधी व न्याय विभाग, मंत्रालय, मुंबई-२.

२) जिल्ह्याच्या ठिकाणी,
सदस्य सचिव,
जिल्हा कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला समिती, द्वारा जिल्हा न्यायालय.

३) तालुक्याच्या ठिकाणी,
सदस्य सचिव,
तालुका कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला समिती व गटविकास अधिकारी.

मुख्यमंत्र्यांना निवेदन

माननीय मुख्यमंत्री,
महाराष्ट्र राज्य,
मुंबई.

विषय : **आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्याविषयीच्या कायद्याची अंमलबजावणी.**

महोदय,

महाराष्ट्र सरकारने कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेवून वरकरणी कायदेशीररित्या हस्तांतरित झालेल्या जमिनी आदिवासींना परत मिळवून देण्यासंबंधीचा कायदा १९७५ मध्ये केला (An Act to provide for the restoration of certain lands to presons belonging to the Scheduled Tribes) (Act 14 of 1975).

आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनीविषयक कायद्यांचा अभ्यास करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने त्यावेळेचे महसूलमंत्री श्री. ह. गो. वर्तक यांच्या अध्यक्षतेखाली १५ मार्च १९७१ रोजी एक समिती नेमली होती. ह्या समितीने आपला अहवाल ७ एप्रिल १९७२ रोजी महाराष्ट्र सरकारला सादर केला. ह्या अहवालात प्रचलित कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन आणि आदिवासींच्या भोळेपणाचा आणि अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित झाल्याची अनेक उदाहरणे दिली आहेत. वरकरणी कायदेशीर परंतु प्रत्यक्षात गैरमार्गांचा अवलंब करून हस्तांतरित झालेल्या जमिनी मुळ आदिवासी मालकांना परत देण्यासाठी एक स्वतंत्र कायदा करावा अशी शिफारस समितीने केली.

समितीचा हा अहवाल सरकारला मिळाल्यानंतर २ वर्षांनंतर सरकारने आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतर रोखणारा व बेकायदेशीररित्या हस्तांतरित झालेल्या त्यांच्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्यासाठी ६ जुलै १९७४ रोजी एक वटहुकूम काढला (वटहुकूम क्र. १३) यथावकाश तो वटहुकूम कायदेमंडळात संमत झाल्यानंतर त्यासंबंधीचा कायदा अस्तित्वात आला. (कायदा क्र. ३५।७४)

त्यानंतर समितीच्या शिफारशीवर आधारलेले आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनी त्यांना मिळवून देण्याबद्दलची तरतूद असलेले विधेयक २३ ऑगस्ट १९७४ रोजी महसूलमंत्र्यांनी मांडले. (विधेयक क्र. ८१) हे विधेयक विधानसभेत ३० ऑगस्ट १९७४ रोजी संमत झाले. त्यानंतर ते विधान परिषदेत ३ सप्टेंबर १९७४ रोजी संमत झाले. हे विधेयक मांडताना आदिवासींनी न्याय मिळवून देण्याच्या मार्गातील ते एक महत्त्वाचे पाऊल आहे, महाराष्ट्र सरकार ह्या विधेयकाच्या अंमलबजावणीसाठी, आवश्यकता वाटल्यास खास अधिकारी नेमील आणि आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न करील असे स्पष्ट आश्वासन त्यावेळचे महसूलमंत्री श्री. ह. गो. वर्तक यांनी दिले आणि हे विधेयक सर्वानुमते मंजूर झाले.

दुर्दैवाने, ह्या क्रांतिकारी कायद्याला राष्ट्रपतींची संमती मिळण्यास ९ महिन्यापेक्षा अधिक कालावधी लागला आणि हा कायदा २८ मे १९७५ रोजी जारी झाला. (महाराष्ट्र कायदा क्र. १४।१९७५) त्यानंतर ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीत हितसंबंधियांनी अनेक अडथळे आणले व त्याविरुद्ध अनेक याचिका (रीटअर्ज) सादर करण्यात आल्या. काही प्रकरणे सर्वोच्च न्यायालयाकडेही नेण्यात आली. त्यामुळे ह्या कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली नाही. ह्या कायद्याच्या वैधतेविषयीचा निर्णय सर्वोच्च न्याच्यालयाच्या

खंडपिठाने ४ डिसेंबर १९८४ रोजी दिला. आपल्या निकालपत्रात माननीय न्यायमतींनी हृया कायद्याविरूद्ध घेण्यात आलेले सर्व घटनात्मक आणि तांत्रिक आक्षेप नामंजूर केले आहेत. एवढेच नव्हे तर हृया कायद्यामुळे आदिवासींना सामाजिक न्याय मिळणे शक्य होईल असे म्हणून कायद्याची वाखाणणी केली आहे.

आदिवासींच्या जमिनी त्यांना जिल्हाधिकाऱ्याला आपण होऊन कधीही परत मिळवून देता येतील अशी कायद्यात तरतूद आहे. (कलम ३ ब) त्यामुळे साहजिकच जिल्हाधिकाऱ्यांनी करावयाच्या या कारवाई बद्दल काळाचे बंधन नाही.

मात्र अशी कारवाई जमीन हस्तांतरित झालेल्या आदिवासींनी कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासून ३ वर्षांच्या आत अर्ज केल्यास आणि त्याची जिल्हाधिकाऱ्यांनी चौकशी केल्यास करता येईल असे म्हटले आहे.

त्यामुळे जमिनी हस्तांतरित झालेल्या आदिवासींनी अर्ज करण्याचा काळ निघून गेला आहे. अशा परिस्थितीत ह्या आदिवासींना सामाजिक न्याय देणाऱ्या कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी होऊ द्यायची असेल तर दोन मार्ग शिल्लक आहेत. एकतर ही अर्ज करावयाची मुदत वाढवून दिली पाहिजे आणि त्यासाठी कायद्यात योग्य ती सुधारणा केली पाहिजे आणि सरकारने अशा प्रकरणांची चौकशी करण्यासाठी आणि ह्या कायद्यातील तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी आदिवासी विभागात खास अधिकारी नेमले पाहिजेत. हे न झाल्यास महाराष्ट्र सरकारचा हा पुरोगामी कायदा केवळ कागदावरच राहील आणि आदिवासांना सर्वोच्च न्यायालयाने कायदा संपूर्णपणे वैध असल्याचा निर्णय दिल्यानंतरही काही फायदा होणार नाही.

आदिवासींना न्याय मिळवून देण्याच्या कामात महाराष्ट्र सरकार नेहमीच अग्रेसर राहिले आहे. अशा परिस्थितीत, सर्वोच्च न्यायालयाने संपूर्णपणे वैध म्हणून जाहीर केलेल्या ह्या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याच्या कामात महाराष्ट्र सरकारने पुढाकार घ्यावा आणि त्यासाठी वर नमूद केल्याप्रमाणे अर्ज करण्याची मुदत वाढवून द्यावी आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी खास अधिकारी नेमावे अशी आम्ही आदिवासी विभागात त्यांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणाऱ्या संघटना आपणास आग्रहाची विनंती करीत आहोत.

आपले

श्री. रामभाऊ वाड़ – भूमिसेना, मनोर, जि. ठाणे
,, विवेक पंडित – श्रमजिवी संघटना, जि. ठाणे
,, विजय साठे – श्रमिक मुक्ती संघटना, मुरबाड, जि ठाणे
,, रामभाऊ देशपांडे – ग्राम. स्वराज्य समिती,
,, शरद कुळकर्णी – आदिवासी जाणीव जागृती संघटना, पुणे
,, व. द. देशपांडे – ग्रामायन, पुणे.
,, जनार्दन पोहऱ्या वळवी – महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद, पुणे.
सौ. सुरेखा दळवी – श्रमिक क्रांती संघटना, पनवेल, रायगड.
श्री. मधू मोहिते – संघर्ष समिती, सुधागड, रायगड
सौ. छाया सुरतवंती – धुळे जिल्हा स. शो. मंडळ, शहादे, जि. धुळे
,, मोहन हिराबाई हिरालाल – जन संघर्ष वाहिनी, जि. गडचिरोली

महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या मालकीची जमीन	–	२,०१,१५०.८१	हेक्टर
बिगर आदिवासींकडे बेकायदेशीर हस्तांतर	–	५,२७५.०५	हेक्टर
कायदेशीर हस्तांतर	–	१,४९८.७०	हेक्टर

मुखिया मुरलंगाचा गाव

□ अनुवाद– सौ. विद्या बापट □

वडिलांच्या फार्मवरच्या लागवडीचे ते दिवस मोठे मजेचे होते. सर्वच युरोपिअन गोऱ्या लोकांच्या फार्म-प्रमाणे तिच्या वडिलांची जमीनही वापरात नसलेली पडिकच होती. मधूनच कुठे लागवडीखाली आलेले जमिनींचे पट्टे दिसत. बाकी सर्व भागात मात्र काटेरी झुडपं, निवडुंग, तुरळक गवत भरली रानं, नदी-नाल्यांची ओसाड पात्रं आणि उघडयावाघडया खाणी याशिवाय काही नव्हतं. आफ्रिकेच्या त्या उबदार जमिनीतून मधूनच एका उंच खडकाच्या सुळक्यानं डोकं वर काढलं होतं. युगानुयुगं प्रखर सूर्याला तोंड देत, वादळवाऱ्याशी टकरा घेत एका चिमुकल्या मुलीच्या पायाला आधार देण्याची प्रतिक्षा करीतच जणू तो थांबला होता. वळणं वाकणं घेत जाणारी नदी आणि चमचमणारा किल्ला एवढंच धूसर दृश्य आपल्या दुनियेत साठवणारी ती चिमुरडी त्या खडकावर उभी राहून गाणं गायची,

" कोळयाचं जाळं – तुऽऽऽट लं तुऽटलं
वाऱ्यावर वहात गेलं गेऽऽलं "
" आरशाचे भिंग फुटलंऽफुटलं ! "

लाल लाल मातीची पायधूळ, हिरव्या पिवळ्या मिलेटच्या शेताला दुभंगून जाणारी विचबीडच्या लाल चमकदार फुलांची लेस लावलेली पाऊलवाट, कॅथेड्रेलच्या उंच भव्य कमानीप्रमाणे झाडांच्या पानांनी केलेल्या महिरपी आणि त्यावर सूर्यकिरणांनी विणलेली जाळी – या साऱ्या दृश्यात तिच्यासमोर एकदम उत्तरेकडच्या अरण्यात रहाणारी ती चेटकीण अवतीर्ण व्हायची आणि ते शेत, ती तांबडी पायवाट अदृश्यच व्हायची. आणि त्या जागी तिला दिसू लागायचे गाठाळलेले बळकट बुंध्याचे ओक वृक्ष, कधी जोरदार तर कधी भुरभुरत होणारी बर्फवृष्टी आणि दाट जंगलात लाकुडतोडयांनी पेटविलेल्या शेकोटयांचा बोचवणारा उबदार प्रकाश.

डोळे किलकिले करून आसमंत न्याहाळणाऱ्या त्या गोऱ्या आंग्लवंशीय मुलीला प्रखर उन्हात तळपणारा तो प्रदेश आपला वाटतच नव्हता. इथल्या निसर्गाशी तो चिमणा जीव समरस होऊच शकत नव्हता. तेथे मुक्त आनंद घेऊच शकत नव्हता. तिच्यालेखी तो मासा वृक्ष आणि ती काटेरी झुडपं यांचं अस्तित्व नव्हतंच मुळी. तिचं विश्वच वेगळं होतं, तिच्या पुस्तकात अगदी वेगळ्या प्रदेशात रहाणाऱ्या पऱ्या होत्या, संथ शांत वहाणाऱ्या नद्या होत्या. अॅश आणि ओक वृक्षांची दाट वने, त्यांच्या पानांचे मनोवेधक आकार हेच तिला जवळचे वाटत होते. असा उघडा वाघडा माळ हे तिच्यालेखी आश्चर्यच होतं. म्हणूनच हा प्रदेश हा प्रखर सूर्य आणि घोंगावणाऱ्या वाऱ्याचा आवाज-सुद्धा तिला अनोळखी परका वाटे.

त्यांच्या फार्मवर त्या माळरानावरच्या झाडांसारखे किंवा खडकांसारखे काळे नेटिव्ह लोक पण तुरळकच दिसत. इकडून तिकडे जाताना, हालचाली करताना त्यांचा जथा एखाद्या बेडौल काळ्या ढिगासारखा दिसे. चेहराच नसलेल्या बेडुक आळ्यांसारखे ते तिला वाटत. त्यांचा जन्म फक्त सेवाचाकरी करण्यासाठीच जणू होता. "यस बास" एवढंच बोलायचं, दिले पैसे घ्यायचे आणि निघून जायचं एवढंच त्यांना माहीत होतं. या फार्मवरून त्या फार्मवर ते सतत स्थलांतर करीत रहायचे ते असं का करायचे कुणास ठाऊक. आणि ते ठाऊक करून घ्यावं असंही कुणाला वाटण्याचं कारण नव्हतं म्हणा. उत्तरेकडून की पूर्वेकडून देव जाणे ते शेकडो मैलाचा प्रवास करून यायचे आणि एखादं दोन महिने काम करून पुढे चालू पडायचे. कुठं, माहीत नाही. जोहान्सबर्गच्या दूरवरच्या त्या कपोलकल्पित सोन्याच्या खाणीत काम करावं, थोडी जास्त कमाई करावी आणि एकाऐवजी दोन वेळा चार घास खायला मिळावे अशा आशेची चांदी त्यांच्या मनात असे की काय कोण जाणे.

या सगळ्याचा विचार करण्याचं त्या गौरांगीला कारणच नव्हतं. त्यांच्या या साऱ्या गोष्टी तिच्या सवयीच्याच झाल्या होत्या. तिच्या हातातलं पुस्तक चुकून खाली पडलं तरी घराच्या कानाकोपऱ्यातून काळ्या नोकरानं पळत येऊन ते उचलावं आणि तिच्या हाती द्यावं याची तिला सवयच होती. नोकर-चाकरच काय पण तिच्या बरोबरीची, तिच्या वयाची काळी मुलं सुद्धा तिला 'कोसिकाज छोटया बाईसाहेब' असं संबोधत.

पुढं मोठी झाल्यावर तिला आपल्या फार्ममध्येच भटकण्यात मजा वाटेनाशी झाली आणि मग आपली रायफल काखोटीला मारून उघडया-बोडक्या टेकडया तुडवित, डबक्या तळ्यांच्या काठानं ती मैल न मैल फिरू लागली. तिचे दोन कुत्रे तिला सोबत देत. आपली रायफल आणि दोन कुत्रे यांच्या जीवावर ती अगदी निर्भय होवून सर्वत्र संचार करीत असे. मार्गात दृष्टीच्या टप्प्यात जरी एखादा नेटिव्ह आला तरी अर्ध्या मैला-वरूनच ते कुत्रे इतक्या त्वेषाने त्याच्यावर धावून जात की त्या बिचाऱ्याला पक्ष्यासारखं भुर्रकन उडून एखाद्या झाडाचाच आश्रय घ्यावा लागे. एखाद्यानं हे सारं खेळी-मेळीनं हसण्यावारी नेलं तर हा प्रकार मोठा मौजेचा होई पण एखाद्यानं रागावून आपल्या रांगडया अडाणी भाषेत काही बडबड केलीच तर संपलंच. सहसा झाडावरच्या त्या रागावलेल्या काळ्या आदमीकडे लक्षही न देता ती सरळ निघून जाई.

क्वचितप्रसंगी सर्व गोरी मुलं एकत्र आली की, रस्त्यावरून जाणाऱ्या एखाद्या काळ्या आदमीची टर उडवून त्याची फटफजिती करण्यात त्यांना विलक्षण आनंद वाटे. अशावेळी आपल्या कुत्र्यांना ती त्यांच्यावर 'छू' करीत आणि त्याची तिरपिट पाहून पोट धरधरून हसत. कुत्र्याच्या पिल्लाचा छळ करावा तसा ते एखाद्या लहान काळ्या पोराचा करीत. दगडांनी अगर काठीनं त्याला डिवचण्यात, मारण्यात त्यांना कसलीही खंत वाटत नसे.

या गौरांगीच्या मनात मात्र आता काही प्रश्न निर्माण होऊन तिला बेचैन करू लागले. त्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा विचार करायला मात्र तिचं मन सहजी तयार नव्हतं. त्याचा परिणाम म्हणून तिच्या वाग-ण्यातली अरेरावी अधिकच वाढायला लागली होती.

घराच्या आसपास काम करणाऱ्या काळ्या माणसां-बद्दलसुद्धा मित्रत्वाची भावना बाळगणं तेव्हा अशक्य होतं. क्वचित ती कुणाशी बोलू लागलीच तर ममा घरातून धावत बाहेर येई आणि काळजीयुक्त स्वरात तिला म्हणे, "चल बघू घरात. या असल्या रानवट माणसांशी मुळीसुद्धा बोलायचं नाही."

ही काहीशी भीतीपोटी निर्माण झालेली सावधानता होती. पण त्यामुळे घरातल्या नोकरांशी वागणं सुद्धा माणुसकीला धरून रहात नसे. एखाद्या नोकरानं इंग्रजीत बोलताना काही छोटीशी चूक केली किंवा त्याला सांगितलेलं एखादं काम त्याला कळलंच नाही तर मोठमोठ्यांदा हसून त्याची टर उडवणं यातूनच हे उदभवलं होतं.

खरं तर, ती गौरांगी म्हणजे मीच – तेव्हा असेन चौदा एक वर्षाची – एका संध्याकाळी नुकत्याच नांगर-लेल्या एका शेताच्या कडेकडेने चालले होते. नुकतीच उकललेली ती लाल ढिकळं मोठी ताजी आणि सुंदर दिसत होती. त्यातलीच काही गडगडत जाऊन खालच्या सुकलेल्या डबक्यात पडत होती. आणि ते डबकं लाल

लाल समुद्राच्या छोटया तुकडयाप्रमाणे दिसत होतं. अत्यंत शांत आणि अंतर्मुख करणारी वेळ होती ती. झाडा झाडावरून पक्ष्यांचे आर्त सूर वातावरण भारून टाकत होते. आकाश, पृथ्वी आणि भोवतालचा निसर्ग एका आगळयाच गहिऱ्या सोनेरी रंगानं नटला होता. माझ्या काखोटीला माझी रायफल आणि सोबतीला माझे दोन कुत्रे होतेच.

इतक्यात माझ्या समोरून, वळणावरच्या मुंग्यांच्या मोठया वारुळाआडून तीन आफ्रिकन माझ्याकडे येताना मला दिसले. माझ्यापासून शंभरएक पावलावर असावेत ते. ते काळे नेटिव्ह दृष्टीस पडताच मी शीळ घालून माझ्या कुत्र्यांना माझ्याजवळ बोलावलं. माझी रायफल हातात घतली आणि ते मला वाट करून देतीलच या अपेक्षेनं पुढे पाऊल टाकलं. पण मला आदर दाखवून रस्त्यातून बाजूला उभं रहाण्याचं सोडून ते सरळ माझ्या दिशेने चालतच राहिले-त्यांच्या अंगावर झेप घेण्यासाठी अधीर होऊन माझे कुत्रे माझ्या इशाऱ्याची वाट पहात थांबले होते. मला अतिशय राग आला होता माझ्या सारख्यांना पहाताक्षणीच बाजूला होऊन आम्हाला वाट न देणं हा फार मोठा अपराध होता.

त्या तिघांच्यात सर्वात पुढे एक वृद्ध काठीच्या आधाराने हळू हळू चालत होता. त्याचे केस पांढरे शुभ्र होते. आणि एक गडद लाल घोंगडं राजवस्त्रासारखं त्यानं दोन्ही खांद्यावर पांघरलं होतं. त्याच्या मागून येणाऱ्या दोन्ही तरुणांच्या हातात भाले आणि विळे यांचा भारा होता. ही मंडळी काही नेहमी भेटणाऱ्यातील नव्हती. ती नोकरीच्या शोधात हिंडणाऱ्यातलीही नव्हती. बेदरकारपणे कर्तव्यकर्म निभावणाऱ्यांच्यात जो आत्मविश्वास आणि आत्मप्रतिष्ठा असते ती यांच्यात दिसत होती. त्यांच्यातील त्या ताठरपणानं माझ्या जिभेला जणू खीळच घातली. मी न बोलता माझ्या कुत्र्यांना चुचकारत पुढे जात राहिले. त्यांच्यात आणि माझ्यात थोडंच अंतर उरलं होतं. आणि तो वृद्ध आपली घोंगडी सावरत शिष्ठाचाराप्रमाणे मला अभिवादन करीत म्हणाला. "मॉर्निंग, कोसिकाज"

"गुड मॉर्निंग," मी जरा मग्रुरीतच म्हणाले, त्या वृद्धाने त्यावर आपल्या भाषेत काहीतरी उत्तर दिलन आणि त्या दोघा तरुणातला एक पुढे येऊन अतिशय नम्रपणे आणि काळजीपूर्वक इंग्रजी उच्चार करत म्हणाला, "आमचा मुखिया नदीपलिकडे रहाणाऱ्या आपल्या भावांच्या भेटीला निघाला आहे"

मुखिया! द चीफ!! तरीच एवढा ताठा, आत्मगौरव. म्हणूनच मला अगदी बरोबरीची मानून पुढे उभं ठाकला होता; पण मी कुठली बरोबरीची, तो माझ्याहून श्रेष्ठच ठरला होता. कारण त्यानं दाखवलं तसं सौजन्य मला कुठे दाखवता आलं होतं?

आपल्या दोन सेवकांसह माझ्यापासून थोडया अंतरावर उभा राहून तो वृद्ध बोलू लागला. त्याच्या बोलण्यात एक खानदानी डौल होता. बोलताना तो माझ्याकडे बघतच नव्हता. माझ्या डोक्यावरून पलिकडे मागच्या झाडाकडे बघून तो बोलत होता. मला ते कससंच वाटलं.

"बास, जॉर्डनची छोटी कोसिकाच ना तू?" "होय, तीच मी." मी म्हणाले.

"कदाचित तुझ्या वडिलांना आठवत नसेल--" तो दुभाषाचं काम करणारा मुखियाचं बोलणं मला ऐकवू लागला.

"पण एकदा काहीतरी मेंढराची भानगड झाली होती. तेव्हा तू एवढीशी होतीस" त्या माणसानं आपल्या गुडघ्यापर्यंत खूण केली. आणि तो हसला. आम्हाला साऱ्यांनाच हसू आलं.

"तुमचं नाव काय?" मी विचारलं.

"हे मुखिया मुश्लंगा आहेत" त्या तरुणानं सांगितलं.

"मी पपांना सांगते तुम्ही भेटला होतात म्हणून" मी म्हटलं.

"जरूर, छोटया कोसिका, त्यांना माझा नमस्कार सांग."

"गुड मॉर्निंग, मी नम्रपणे म्हणण्याचा प्रयत्न केला. सवयी अभावी मला ते जरा अवघडच गेलं.

"मॉर्निंग, छोटया कोसिका" मुखिया मला वाट देत म्हणाला.

मी तेथून निघाले. जनावरांच्या मागे लागावं तसं या नेटिव्हांच्या मागे लागण्याची संधी गमावल्यामुळे माझे कुत्रे अजूनही गुरगुरत होते. मी मात्र थोडया संकोचाने माझी रायफल सांभाळीत चालले होते.

त्यानंतर थोड्याच दिवसात एक पुस्तक माझ्या वाचनात आलं. ते एका जुन्या संशोधकाचं होतं त्यामध्ये 'मुखिया मुश्लंगाचं राज्य' हा वाक्प्रचार मला वाचायला मिळाला. त्यात असा उल्लेख होता,

"आम्हाला नदीच्या उत्तरेकडे मुखिया मुश्लंगाच्या प्रदेशात जायचं होत. आणि त्याच्या राज्यात सोन्याचा धंदा चालू करण्यासाठी त्याची परवानगी मागायची इच्छा होती.'

साऱ्या नेटिव्हांना गुलामासारखे वागविणाऱ्या आम्हा गोऱ्यांना 'त्याची परवानगी मागणे' ही गोष्ट अतर्क्यच वाटत होती. पुन्हा एकदा तेच प्रश्न मनात उभे राहिले. आता त्यांना दाबणं शक्य नव्हतं ते तसेच अंतर्मनात रुतून बसले.

दुसऱ्या एका प्रसंगी आपली भांडीकुंडी, तंबू आणि हातोडी घेऊन सोन्याच्या शोधात कडेकपारी तुडविणारा एक म्हातारा आपल्या जुन्या दिवसांची आठवण काढीत म्हणाला, "हा सारा मुखिया मुश्लंगाचा प्रदेश आहे. पलिकडच्या डोंगरापासून पार नदीपर्यंत शेकडो मैल पसरलेला हा मुखिया मुश्लंगाचा प्रदेश आहे."

'मुखिया मुश्लंगाचा प्रदेश!' आम्ही रहात असलेल्या भागाचं हेच नाव रुढ होतं तर— आमच्या नावानं हे लोक या भागाला ओळखतच नव्हते. अशातऱ्हेने आम्ही बळकावून स्थापलेल्या मालकी हक्काला त्यांची बोलभाषा जुमानत नव्हती.

जसं मी अधिक वाचन केलं तसं तसं मला समजलं की आफ्रिकेचा हा भाग ज्ञात झाल्याला पन्नासपेक्षा अधिक वर्षे झाली नव्हती. मुखिया मुश्लंगा ही व्यक्ती साऱ्या खाण संशोधकांना आणि खाणीचा शोध घेत फिरणाऱ्यांना माहीत असलेली एक सुप्रसिद्ध असामी होती असं मला आढळलं. अर्थातच त्याकाळी तो तरुण असणार किंवा ज्याच्याबद्दल मी ऐकलं, वाचलं तो याचा चुलता किंवा वडीलही असू शकतील.

आमच्या फार्मच्या लाल शेतावरून जाणारी एक वाट होती. स्थलांतर करणाऱ्या नेटिव्हांची तेथून नेहमी जा-ये असे. पक्ष्यांच्या आवाजाच्या अनुसंधानानं आपला मार्ग काढणाऱ्या नेटिव्हांचा तो हायवेच होता. त्या वर्षात तिथं मला मुखिया अनेकवेळा भेटला. कदाचित तो भेटावा या सुप्त इच्छेनं मीच वारंवार त्या बाजूला जात असेन. कारण त्यानं माझं स्वागत करावं, आपलेपणानं गप्पा माराव्या आणि त्यातून माझ्या मनात सलणाऱ्या प्रश्नांना उत्तरं मिळवीत असं मला नेहमी वाटे.

हळूहळू रायफल बाळगण्याचा माझा दृष्टीकोनही सुद्धा बदलला. माझी जरब बसविण्यासाठी किंवा मला आधार म्हणून नाही तर केवळ शिकार, ती ही अन्नासाठी करण्यासाठीच मी तिचा उपयोग करू लागले. माझी कुत्रीसुद्धा वागण्याच्या नव्या चालीरिती शिकली. आम्हाला एखादा नेटिव्ह भेटलाच तर आम्ही एकमेकाला अभिवादन करू लागलो आणि हळू हळू निसर्गाचा तो दुसरा देखावा मनावरून पुसला जाऊन या आफ्रिकन मातीशी माझं नातं केव्हा आणि कसं जुळलं ते माझ्या लक्षातही आलं नाही. आता माझ्या भोवतालच्या टेकड्यांचे, झाडांचे आकार खरे खुरे, जसे होते तसेच मला दिसू लागले. त्या निसर्गामध्ये नेटिव्हांना सुद्धा स्थान होतं. आणि मी जणू, ती भूमी, तो निसर्ग आणि ती माणसं यांच एकात्म अति प्राचीन असं नृत्य पहाते आहे असं मला वाटलं. त्यांच्या त्या लयीत माझी लय मिळवणं मात्र मला जमलं नाही.

पण तरी सुद्धा वाटलं की इथे मलाही काही स्थान आहेच की! माझाही हक्क आहे. मी या मातीत जन्मले, वाढले. जितकी या काळ्या माणसांची तितकीच ती माझीही भूमी आहे. आणि आम्ही गुण्यागोविंदानं राहावं अशी मुबलक जागाही आहे इथं. त्यासाठी धक्काबुक्की करून एकमेकांना ढकलण्याची काही गरज नाही. फक्त गरज आहे दुसऱ्याची प्रतिष्ठा राखून त्याला आदर सन्मान दाखविण्याची. मुखियाशी बोलताना मला नेहमी वाटे की गोरे आणि काळे यांनी असंच एकमेकांशी सौजन्यानं भेटावं, बोलावं. एकमेकांच्या आचार-विचारांतील भेदांकडे सहिष्णुतेनं पहावं आणि खरं तर किती सोपं होतं ते!

एक दिवस आम्हाला एक धक्का देणाराच उजाडला आमच्या घरात नेहमी तीन नोकर काम करीत असत. एक आमचा बबर्जी, दुसरा घरगडी आणि तिसरा म्हणजे माळी. तिघंही अर्थातच नेटिव्ह! आमच्या शेतावरच्या गड्यांप्रमाणे हे सुद्धा सारखे बदलतेच असत. एखादा महिना काढायचा आणि नव्या कामाच्या शोधात किंवा आपल्या वस्तीवर म्हणून निघून जायचं

असं यांचंही चालूच असे. आमच्या दृष्टीनं आमच्या नोकरांचे दोनच प्रकार होते. एक चांगला नोकर आणि दुसरा वाईट नोकर. त्यांच्या नोकर म्हणून असणाऱ्या वागणुकीवरच हे ठरत असे. ते आळशी आहेत की कामसू, गरीब आहेत की उद्धट एवढ्यावरूनच ते ठरे. जर आम्ही चांगल्या मन:स्थितीत असलो तर त्यांच्या बारीकशा चुकीबद्दलसुद्धा – आणखी काय अपेक्षा करणार या जंगल्यांकडून ' असं मत व्यक्तविणार आणि जर आमची नाराजी असेल तर 'च्यायला ! हे निगर्स – ते असल्यापेक्षा नसलेलेच बरे ! ' असं ओरडणार !

एक दिवस एक गोरा पोलिस त्या भागाच्या दौऱ्यावर आला होता. तो बोलता बोलता चेष्टेच्या सुरात म्हणाला, " तुम्हाला माहित्येय का–तुमचा कुक म्हणून कोणत्या महत्त्वाच्या व्यक्तीला तुम्ही राबवताय ?"

" काय ? काय म्हणताय तुम्ही ? " ममा चमकून म्हणाली, " तुमचा कुक म्हणजे या प्रदेशाच्या मुखियाचा मुलगा आहे. " त्या गोऱ्या पोलिसाला या योगाची फारच मजा वाटत होती.

" हा म्हातारा मुखिया मेल्यावर तोच त्यांच्या जमातीचा मुखिया होणार आहे. "

" बाई गं, त्या मुखियाचा मुलगा आमच्याबरोबर घरात काम करायला जॉर्डननं ठेवायला नको होता. " ममा जरा धास्तावलेल्या सुरात म्हणाली.

तो पोलिस गेल्यापासून आमच्या कुककडे पहायची आमची दृष्टीच बदलली, आजपर्यंत तो एक 'चांगला नोकर' एवढंच त्याच्याबद्दल आमचं मत होतं. दर वीक एन्डला भरपूर प्यायचा एवढंच.

आता लक्षात आलं – तो चांगला उंचापुरा, तगडा होता. एखाद्या चमकदार काळ्या धातूप्रमाणं त्याचं शरीर तकतकीत होतं. गोऱ्या माणसाच्या फॅशनप्रमाणं तो आपल्या विरळ केसांचा भांग पाडून त्यावर धातूचा कंगवा बसवीत असे. तो आपल्या कामात अतिशय तत्पर होता. नम्र होता. पण त्याच्या वागण्यात एक अलिप्त भाव असे. आता त्याच्याबद्दल ही नवी बातमी कळल्यावर मग आम्ही म्हणू लागलो. " आम्हाला वाटलंच होतं. शेवटी रक्तातले गुण लपतात थोडेच."

त्याचं जन्म रहस्य आणि भवितव्य कळल्यापासून ममा मात्र त्याच्याशी अधिकच करडेपणानं वागू लागली. काही वेळा रागात असली की ती त्याला म्हणायची, " लक्षात ठेव, अजून काही मुखिया झाला नाहीस तू " आणि तो तितक्याच शांतपणाने जमिनीवरची नजरही न उचलता हळूच म्हणायचा, " खरं आहे बाईसाहेब "

एक शनिवारी त्यानं अर्ध्या दिवसा ऐवजी पूर्ण दिवसाची रजा मागितली. त्याला आपल्या वस्तीवर जायचं होतं.

" अरे पण एक दोन दिवसात तू घरी कसा जाऊन येणार ?

" माझ्या सायकलवरून मी अर्ध्या तासात पोचेन घरी " तो म्हणाला तो कोणत्या दिशेनं गेला ते मी नीट पाहून ठेवलं. आणि दुसऱ्या दिवशी त्याची वस्ती शोधायला बाहेर पडले. मुखिया मुलगाचाच तो वारस असणार याची मला खात्रीच पटली. कारण आमच्या फार्मच्या आसपास दुसरी वस्तीच नव्हती.

आमच्या हद्दी पलिकडचा त्या बाजूचा प्रदेश मला अगदी अनोळखी होता. दूरवर क्षितीजापर्यंत पसरलेल्या त्या ओक्या बोक्या टेकड्या माझ्या मनात धडकी भरवत होत्या. तरी तिकडे जाणाऱ्या त्या अनोख्या वाटा मी तुडवू लागले. ही सारी जमीन सरकारी होती पण अजून कोणीही गोऱ्या वसाहतवाल्यानं तिची मशागत केली नव्हती. आमची ही हद्द मी ओलांडली आणि–मला एका नव्या, ताज्या, रसरशीत, चैतन्यपूर्ण भूमीचं दर्शन घडलं. एक विस्तीर्ण हिरवंगार खोरं, दूरवर एक नदी आपल्या तुषारांचा शिडकावा करीत वहात होती. कितीतरी विविध प्रकारचे पाणपक्षी तिथं स्वैर विहार करीत होते. गच्च गवत दाटलं होतं. उंचउंच डेरेदार झाडं मोठ्या डौलात उभी होती.

आमच्या फार्मच्या आसपासची भूमीच माझ्या आजवर पहाण्यात होती. कस गेलेली निसत्त्व जमीन. भट्टया पेटविण्यासाठी वारंवार बेगुमानपणे केलेल्या लाकुतोडीमुळे उरलेली अगदी विरळ झाडी. त्यातली लहानखुरी दरिद्री झाडं. गवताची तर जनावरांनी अगदी वाट लावली होती. त्यांच्या तुडविण्यामुळे जमिनीवर खोलवर वेड्यावाकड्या वाटा तयार झाल्या होत्या. दर पावसाळ्यात त्यांतून पाणी वहात रहायचं आणि त्यामुळे त्या अधिकच खोल व्हायच्या.

आणि ही भूमी एखाद्या अनाघ्रात सौंदर्यासारखी होती. खाणीच्या शोधात फिरणाऱ्यांच्या शस्त्राचा निसटता स्पर्श काय तो इथल्या खडकांना झाला असेल. स्थलांतर करणाऱ्या नेटिव्हांनी कधी रात्रीचा आसरा एखाद्या झाडातळी घेतला असेल. त्याच्या काही खुणा त्या झाडाखाली दिसत होत्या तेवढ्याच बस्स !

कबुतरांच्या घशातल्या घशात चाललेली गटर् गुम् वगळता ती कलती सकाळ अगदी निस्तब्ध आणि गरम होती. मध्यान्हीच्या घनदाट सावल्या पायाखाली आल्या होत्या. त्यातून उन्हाचे सोनेरी कवडसे सळसळत होते. आणि त्या प्रचंड विस्ताराच्या हिरण्यागर्द खोऱ्यामध्ये माझ्याशिवाय अन्य कोणाही मनुष्य प्राण्याची चाहूल सुद्धा नव्हती. मी एकटी होते. अगदी एकटी. त्यातच सुतार पक्ष्याचं भावहीन 'ठोऽऽक' 'ठोऽऽक 'सुरू झालं. तो ध्वनी मोठा मोठा होऊन माझ्या डोक्यात भरला आणि एक थंडगार लहर माझ्या पाठीच्या मणक्यातून डोक्यापर्यंत शिरशिरत गेली. एका अननुभूत भावनेने माझं शरीर भरभरलं. मस्तक गरगरू लागलं. आणि एक गार ठणक जाणीव माझ्या हाडामासात जाऊन भिडली. सर्वांगाला थंडगार घाम फुटला. ताप ? मला शंका आली मोठ्या कष्टानं मी वर पहाण्याचा प्रयत्न केला आणि मला एकदम जाणवलं भीती–आपण घाबरलो आहोत – होय – विलक्षण ! लज्जास्पद !! भीती – या नव्याच भावनेने माझा ताबा घेतला होता आजवर अगदी एकटी मी या प्रदेशात भटकले अगदी एकटी. पण कधीही अगदी क्षणभरसुद्धा असल्या भावनेनं मला स्पर्श केला नव्हता. कदाचित सुरवातीला माझ्याबरोबर माझी रायफल आणि कुत्रे असत म्हणून, आणि नंतर मला भेटणाऱ्या आफ्रिकन माणसांशी मित्रत्वानं कसं वागावं हे मला समजल्यामुळे असेल.

आफ्रिकेतली प्रचंड जंगलं, सन्नाटा, अतिप्राचीन काळातला वाटणारा प्रखर सूर्य माणसाला भारून टाकतात. अशा मनस्थितीबद्दल मी वाचलं होतं. इथले पक्षी सुद्धा आपल्याला भेवडावू लागतात. एक अमानुष शक्ती झाडाझुडपातून खडकातून प्रकट होतेयसे वाटते. काही तरी भयंकर काळंकुट्ट आणि प्रचंड भूतकाळात दबा धरून बसलेलं मागून पुढून कुठून तरी आता आपल्यावर हल्ला करणार असं वाटू लागतं. आसपासच्या झाडीकडे आपण सावधपणे लक्ष ठेवतो आणि तिथं नेमकं टिपण साधून बसलेलं एखादं हिंस्र श्वापद आपल्याला दिसतं. आपल्या अंतरंगात अनेक डोह दडविणाऱ्या नदीकडे आपली नजर जाते आणि आपल्याला वाटतं कदाचित रात्री पाणी प्यायला आलेल्या एखाद्या काळविटाभोवती मगरमिठी पडली असेल आणि तिनं त्याला पाण्यातल्या आपल्या गुहेत ओढून नेलं असेल.

आता तर भीतीनं माझ्यावर पुरताच पगडा बसविला. मला रस्ता मिळेना. मी भोवती-भोवती गोल फिरत राहिले. माझ्यामागे लागलेली ती आकारहीन अनामिक शक्ती माझ्यावर झडप घालून माझा केव्हाही घास घेईल या भयानं आधारासाठी माझ्या भोवतालच्या दूरवरच्या डोंगरांच्या रांगाकडे काही ओळखीच्या खुणा दिसाव्या म्हणून मी आशेने नजर टाकीत होते. पण आता वेगळ्या दिशेने आणि वेगळ्या कोनातुन त्यांच्याकडे बघत असल्याने त्यांचं रूप आणि आकार वेगळेच दिसत होते. माझा अगदी पाठीराखा असलेला तो डोंगराचा उंच सुळका मी पाहिला पण त्याच्या पायथ्याशी आजवर न पाहिलेली आता सूर्यप्रकाशात न्हाहून निघत असलेली हिरवी दरी दिसल्यावर मला त्याचीही ओळख पटली नाही. मी कुठं आहे तेच मला कळेना. त्या गूढ रानात मला चकवा लागला होता. मी निस्त्राण झाले. भोवतालच्या झाडीकडे, पश्चिमेकडे कलणाऱ्या सूर्याकडे मी हताशपणे पहात राहिले. अशा स्थितीत मी कित्येक तास घालवले असं मला वाटलं. पण मी भानावर येऊन माझं घड्याळ पाहिलं अन् लक्षात आलं की फक्त दहा मिनिटं. ती अर्थहीन, भयग्रस्त स्थिती फक्त दहा मिनिटच टिकली होती.

अर्थहीन खरंच. मी घरापासून दहाएक मैलाच्या अंतरावरच असेन. मागे वळून माझ्या घरी पोचणं मला काही अशक्य नव्हतं. लांबवरच्या डोंगरपायथ्याशी असलेलं आमच्या शेजाऱ्यांच्या घराचं चमकणारं छप्पर सुद्धा इथून दिसत होतं. दोन एक तासांच्या वाटचालीनं मी सहज घर गाठू शकत होते. उगीचच घाबरले मी. मध्यरात्री पूर्णचंद्राकडे पाहून आकांताने भुंकणाऱ्या कुत्र्याच्या मनात कदाचित जे भय दाटून येत असेल त्याच जातीची भीती होती माझी. त्याबद्दल विचार करण्यात आता काहीच अर्थ नव्हता. प्रत्यक्षात काय घडलं यापेक्षा मी अशा गोष्टीला बळी पडले याचीच वेदना मला जास्त बोचत होती.

आपल्या भावनांचा शोध घेत स्वत:चीच कीव करत, इकडे तिकडे बघत मी शांतपणे पुढे निघाले. ज्या वस्तीच्या शोधात निघाले होते तिच्या विचारात मी आता स्वत:ला गुंतवून घेतले. आता ती सापडेल का नाही शंकाच होती म्हणा. कारण माझ्यापुढे पसरलेल्या झाडाझुडुपानं आच्छादलेल्या शेकडो हजारो एकरांच्या टप्प्यात ती कुठंही असणार होती. आणि मी नेमकी कुठं जातेय हेही मला कळत नव्हतं. माझं मन त्या गावाच्या विचारात असतानाच भीतीबरोबर आणखी एका नव्या भावनेनं माझ्या मनात प्रवेश केला. एकाकीपणा ! आणि या एकाकीपणाच्या भावनेनं मी इतकी घाबरले की माझ्या पायातली शक्तीच गेली. डोंगराच्या त्याच कपारीवरून मला एकदम ते खालचं छोटं गाव दिसलं नसतं तर मी खास घराकडे धूम ठोकली असती.

जंगलात मधेच मोकळ्या जागेवरच्या काही शाकारलेल्या झोपड्या माझ्या नजरेस पडल्या आसपास धान्याच्या शेतीचे नीट मशागत केलेले तुकडे पसरलेले दिसत होते. त्याच्यामधून मीलीज, भोपळे आणि मिलेट यांची लागवड दिसत होती. जरा दूरवर झाडांखाली गुरं चरत होती. झोपड्याभोवती कोंबड्यांची खुडबुड चालली होती. गवतावर कुत्री मजेत लोळत होती. या साऱ्या प्रदेशाला समृद्धीचं दान देणारी नदी या वस्तीला कुशीत घेऊन पहुडली होती. आणि तिच्या अलीकडे जरा उंच कड्यावर चरत असणारी मेंढरं त्या वस्तीच्या तटबंदीवर केलेल्या नक्षीकामाप्रमाणे दिसत होती.

मी आणखी जवळ आले आणि मला दिसलं की त्या झोपड्या तांबड्या, हिरव्या, पिवळ्या मातीच्या नक्ष्यांनी सुंदर रंगविल्या होत्या. कलात्मकपणे विणलेल्या गवतांनी छप्परं शाकारली होती.

ही वस्ती आमच्या फार्मजवळच्या वस्तीसारखी अजिबात नव्हती. आमच्या तिथली वस्ती. वस्ती कसली ? अत्यंत घाणेरडी आणि दुर्लक्षित जागा. स्थलांतर करणाऱ्यांचा तात्पुरता निवारा– त्याबद्दल त्यांना जराही आपुलकी, जवळीक नव्हती.

आता मात्र पुढे काय करावं मला कळेना. झाडाच्या ओंडक्यावर बसून भोपळ्याला दोरी बांधून खेळत असलेल्या एका लहान मुलाला मी बोलावलं. गळ्यामध्ये असणाऱ्या निळ्या मण्यांच्या माळांशिवाय त्याच्या अंगावर काहीही नव्हतं. मी म्हटलं, "तुमच्या मुखियाला सांग, मी आलेय," आंगठा तोंडात घालून तो लाजाळूपणे माझ्याकडे एक टक बघतच राहिला. जवळ जवळ निर्जन अशा त्या वस्तीच्या टोकाला मी काही मिनिट घुटमळत राहिले. तो मुलगा तेथून केव्हाच पळाला होता. इतक्यात मग काही बायका आल्या. त्यांच्या अंगावर भडक कपडे होते आणि कसल्या कसल्या धातूंचे अलंकार त्यांनी हातात, कानात घातले होते. त्या थोडावेळ अगदी गप्प माझ्याकडे टकमक पहात राहिल्या आणि मग एकदम कालवा करीत एकमेकींत बोलू लागल्या.

मी पुन्हा म्हटलं, "मला मुखिया मुश्लंगाला भेटायचयं." मी उच्चारलेलं नाव त्यांना समजलं असावं; पण मला काय हवय हे त्यांना कळलं नाही. मला तरी कुठे कळलं होतं म्हणा–! शेवटी त्यांच्यामधून वाट काढीत मी पुढे गेले. झोपड्यांपुढच्या मोकळ्या जागेत काही वृद्ध पुरुष मांडी घालून गप्पा मारीत बसले होते आणि मुखिया झाडाला टेकून हातातल्या वाळक्या भोपळ्याच्या पात्रातून काही पीत होता. मला पाहूनही त्याच्या चेहऱ्यावर ओळखीचं चिन्ह दिसलं नाही. माझ्या लक्षात आलं की मला पाहून याला काही फारसं बर वाटलं नाही किंवा कदाचित अनपेक्षितपणे मला तिथं पाहून तो माझ्याप्रमाणेच गोंधळला असावा. आणि माझं स्वागत करायला त्याला शब्दच सापडत नसावेत. आमच्या फार्मवर मला भेटणं वेगळं आणि छे ! मी इथं यायलाच नको होतं. कशासाठी आले होते मी ? सामाजिकदृष्ट्या मी त्यांच्यात मिसळू शकत नव्हते. एक गोरी मुलगी दऱ्या–खोरी तुडवत एकटी अशी त्यांच्या वस्तीवर येते, एखादा गोरा पुरुषसुद्धा जे धाडस करणार नाही ते करते ही गोष्ट अतर्क्यच होती. कारण त्यांच्या या भागात तर फक्त सरकारी अधिकाऱ्यांनाच यायचा परवाना होता.

ओशाळवाणं हसत मी उभीच होते. बडबड करणाऱ्या त्या भडक पोषाखातल्या बायांचा तांडा माझ्यामागे उभा होता. कमालीच्या जिज्ञासेने आणि उत्सुकतेनं त्यांचे चेहरे उजळून निघाले होते आणि माझ्यापुढे बसले होते. वस्तीतले वृद्ध पुरुष, सुरकतलेले चेहरे, अलिप्तभाव आणि सावध नजर घेऊन हे खेडं आता फक्त पुराण पुरुष आणि स्त्रिया, मुले यांचंच होतं.

सारी तरुण माणसं गोऱ्यांच्या फार्मवर किंवा खाणीवर काम करायला निघून गेली होती. आता मुखियासमोर गुडघे टेकून बसलेले तरुण सुद्धा मागे मी पाहिलेले तरूण नव्हते. वेगळेच होते. आपल्या मुखियाची खातीरदारी करायला तात्पुरत्या सुट्टीवर आलेल्या या आपल्या रिश्तेदारांवर मुखिया अवलंबून असावा.

"छोटी कोसिका घरापासून फारच दूर आलेली दिसतेय" अखेर मुखिया बोलला.

"हो, फारच दूर आहे तुमची वस्ती" मला खरं तर म्हणायचं होतं, 'मुखिया, खरं तर मी तुझी स्नेहपूर्ण भेट घ्यायला आलेय' पण मी ते बोलू शकले नाही. खरच मला आता असं तीव्रतेनं वाटू लागलं होतं की या पुरुषांना, या बायकांना समजून घ्यावं. त्यांच्याशी स्नेहबंध जोडावेत, पण असं वाटणं निष्फळ होत. शिवाय घरून बाहेर पडताना माझ्याही मनात असलं काही नव्हतं, होतं फक्त कुतुहल. कधीकाळी मखिया होणारा, आतल्या गाठीचा दर रविवारी दारू पिऊन ठास होणारा आमचा आज्ञाधारक कुक रहातो तरी कुठं हे जाणण्याची जिज्ञासाच फक्त होती.

"कोपी जॉर्डनच्या पोरीचं स्वागत असो" मुखिया म्हणाला. "थँक्यू" मी म्हटलं. आणखी काय म्हणावं तेच मला समजेना. आम्ही सर्वच गप्प झालो. कुठून तरी उठलेल्या माशा माझ्या डोक्यावर 'गुं' 'गुं' करायला लागल्या. हलक्याशा वाऱ्यानं मुखियाच्या डोक्यावरच्या फांदयांची पानं चवरीसारखी हलली. "गुड मॉर्निंग" शेवटी मी म्हणाले. "आता मला गेलं पाहिजे.

"मॉर्निंग, छोटया कोसिका" मुखिया म्हणाला. त्या तटस्थ अलिप्त वस्तीपासून मी दूर निघाले. त्या वस्त्या अंगाच्या कडयावरून, पिवळसर मण्यासारख्या डोळयांनी मला निरखणाऱ्या त्या मेंढरांमधून, उंच उंच दिमाखदार वृक्षांमधून त्या समृद्ध हिरव्या दरीच्या दिशनं निघाले. तिथंच ती वळणं घेत वाहणारी नदी होती. गाणी गाणारे पारवे होते आणि त्यांच्या गाण्यांशी हळुवार लय साधणारे सुतार पक्षी होते.

माझी भीती आता नाहीशी झाली होती आणि एकाकीपणाच्या भावनेवर एका ताठर औदासिन्यानं मात केली होती. भोवतालच्या निसर्गातसुद्धा उघड उघड शत्रुत्वाची भावना भरलीय असं वाटत होतं. एक निर्विकार, कठीण आणि शब्दहीन अशरणता एखाद्या चिरेबंदी तटबंदीसारखी भक्कम, हातात न पकडता येणाऱ्या धुक्यासारखी तरल अशी अशरणता माझ्या बरोबर जणू येत होती. मला बजावत होती. 'तुम्ही–विध्वंसक आहात–विध्वंसक–मित्र नाही, विध्वंसक !"

मी हळूहळू घराकडे येत होते हृदयात एक पोकळी घेऊन. मला कळून चुकलं होतं की ऐनवेळी शेपूट घालून पळून जाणारी माणसं कधी आपल्या देशाला 'मातृभूमी' म्हणू शकत नाहीत. आणि भावनेच्या भरात सहजी ओठी आलेल्या हास्यानं काही कुणी कुणाचा भूतकाळ पुसून टाकू शकत नाही. माझा तरी त्याला काय इलाज होता ? मी ही त्याचीच बळी होते.

या नंतर मुखियाला मी फक्त एकदाच पाहिलं.

एका रात्री आमचं तांबडया मातीचं शेत लहान खुऱ्या खुरांनी तुडविलेलं आढळून आलं मुखियाच्या वस्तीवरच्या मेंढरीचाच हा प्रताप असा शोध लागला. पूर्वीही एकदा असं घडलं होतं.

पपांनी सारं मेंढार अडकवून ठेवले आणि मुखियाला निरोप धाडला की जर मेंढरं हवी असतील तर नुकसानी भरून द्यावी आणि मेंढरे सोडवून न्यावीत.

तिन्हीसांजेला मुखिया आमच्या घरी आला. तो आता फार म्हातारा आणि वाकलेला दिसत होता. तरी त्याच्या त्या राजशाही थाटात पांघरलेल्या घोंगडयातूनही त्याचा मानीपणा लपत नव्हता. पपा अंगणात एका खुर्चीवर बसले होते. आणि मुखिया त्यांच्यासमोर जमिनीवर उकिडवा बसला होता. त्याच्या दोन्ही बाजूला दोन तरणी पोरं उभी होती. त्यांच्यातील संभाषण अतिशय तापदायक आणि दीर्घकाळ चाललं होतं दुभाषाचं अर्धकच्चं इंग्लिश हे त्याचं एक कारण आणि पपांना जुजबी मोडक्या तोडक्या शब्दांव्यतिरिक्त त्यांची बोली समजत नव्हती.

पपांच्या दृष्टीनं त्यांच्या पिकाची दोनशे पौंडांची नुकसानी झाली होती. इतके पैसे त्या म्हाताऱ्याकडून मिळणार नाहीत हे त्यांना पक्क माहीत होतं म्हणून मेंढरं ठेवून घेण्याचा आपल्याला पूर्ण हक्क आहे असं त्यांचं म्हणणं होतं आणि मुखिया रागारागानं पुन्हा पुन्हा विचारत होता की, वीस मेंढरं गमावून उद्या आम्ही खायचं काय ? आम्ही काही जॉर्डन कोसिका सारखे श्रीमंत नाही.

माझ्या पपांच्या दृष्टीनं तर आम्ही अजिबात श्रीमंत नव्हतो. उलट गरीबच होतो. ते रागारागानं मोठयानं

(पान नं. ५६ वर पहा.)

बारक्याची जमीन गेली पाटलाच्या कब्जात !

□ बारक्याची मुलाखत □

तुझं नावं काय ?

उदा बारक्या.

तुझं कुळ ?

धनगर.

जात ?

भिल्ल.

अन् तुझा गाव कुठचा ?

साजां गाव रातेल, साक्री तालुक्यात हाय. जिल्ला धुळे.

तुम्हा लोकांची जमीन किती एकर आहे अन् पाटलाची केवढी आहे ?

आमची पन्नास एकर आसं. पाटलाची आसल धा अकरा येकर.

तुमची स्वत.ची जमीन अ हे ?

व्हती.

आता कुठं आहे तर ती ?

मालक हाय ना, —साम्या. तेच्या हाती हाय.

किती दिवसांपूर्वी तू जमीन गमावलोस ?

धाबारा वर्स लोटली आता.

तुझी जमीन त्याच्याजवळ कशी गेली ?

कर्जाची वसुली मनून.

केवढं कर्ज काढलं होतं ?

समदे पाचशे रुपये.

त्यानं तुमची जमीन विकत घेतली ?

नाई तं.

मग तू कोर्टात गेलास का ?

नाय जी.

तू हप्त्या हप्त्यानं पैसे मागितलेस की एकदमच सगळे रोख घेतलेस ?

म्हंजी कसं आस्तं ? माघात पावसान लइ जोर धरला. मंजी खायाला काय गावत नाय. मगं पाटलाकडं जायाचं, थोडं धान्य मागाचं येक किलू दिला तर चार किलूचा हिश्येब लावत्यात.

आता तुजी परिस्थिती कशी काय आहे ?

जमीन पाटलापाशी हाये. मी पाटलाच्या जिमिनीवर राखण्या मनून हाये. माजी पाच पोरं हाईत. समदी पाटलाकडं राबतात.

तू तिथं कशाला काम करतोस ? कामाचे तुला पैसे मिळतात की फुकटच. काम करावं लागतं. ?

मी आन् माजी पाच पोरं, आमाला पैसा नाई भेटत. फकत धान्य.

तुमचा रोजगार ठरलाय का ?

म्हंजी आठवड्याचं धान्य भेटतं. मीठमीरचीचा थोडा नगद पैसा भेटतो.

तुम्हाला केवढा रोजगार भेटावा याबाबत पाटलात अन् तुमच्यात कधी बोलणी झालीत का ?

तुम्ही आदिवासी ! बिगर आदिवासी तुमची जमीन कायद्याप्रमाणे घेऊ शकत नाहीत. मग बिगर आदिवासी पाटलानं तुमची जमीन कशी काय बळकावली ?

आमाला कायदा कुठं ठावं हाय ? (जमीन—हस्तांतराचा.)

मोहन : मी जेव्हा या गावी आलो तेव्हा एका आदिवासीची जमीन पाटलाच्या घशात गेलीय अशी मला माहिती मिळाली. मग मी कायदा वाचला अन् त्याच्या जमिनीच्या रेकॉर्डची चौकशी केली. यानंतर आम्ही दोघही, मी अन् तो आदिवासी मिळून गेलो तलाठ्याकडं. १२ वर्षांपूर्वी मालकानं जमीन खरेदी केली अशी नोंद होती. खरेदीचा व्यवहार तोंडीच झाला अशीच नोंद होती.

पण तलाठ्यानं अशी नोंद कशी काय केली? बिगर आदिवासीची जमीन विकत घेऊ शकत नाही हे तर त्याला चांगलंच ठाऊक असेल.

तलाठ्याला सगळी माहिती बिहिती आहे. पण तो अहवाल आहे त्याक काय लिहिल तेवढं मी तुम्हाला सांगतो अहवालात म्हटलंय की तलाठ्यानं गावात चौकशी करूनच तहसिलदाराकडे रिपोर्ट पाठवला. गावकऱ्यांनी म्हणे तलाठ्याला सांगितलं की या भिल्लाच्या डोक्यावर चार हजाराचं कर्ज आहे.

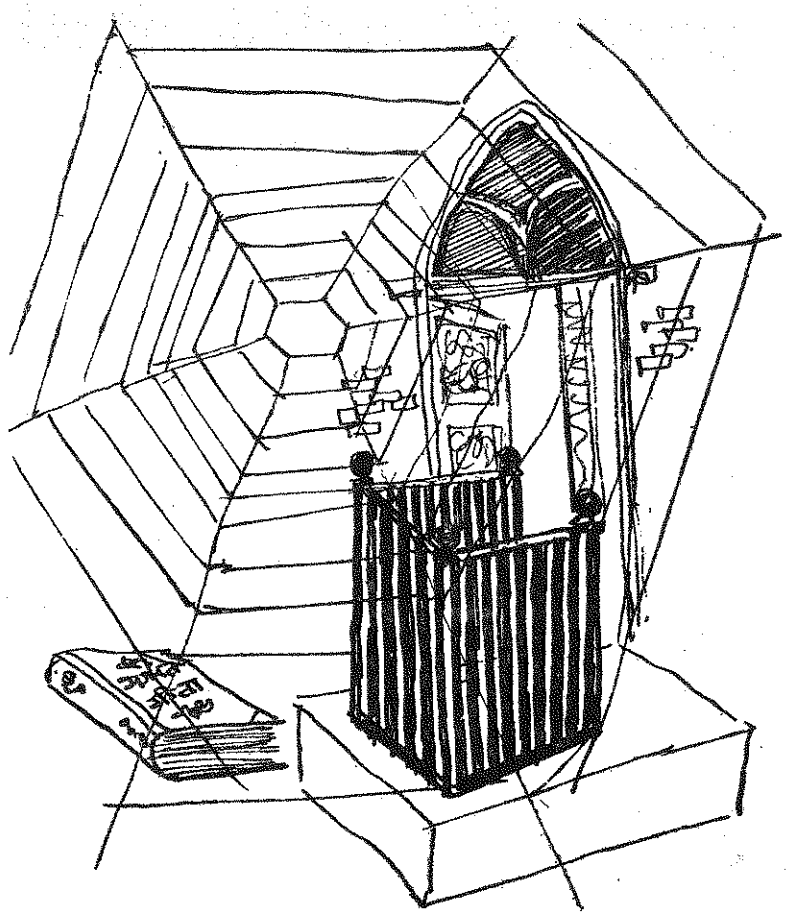

अशा पुष्कळ केसीस आहेत का ?

आमच्या गावातच दोन प्रकरणं हाईत. लगतच्या गावात बी ह्येच खटलं बांदलं आसलं. बीजापूर गावात माज्या वळखीचा योक बामन हाय. मी आरजी दिली व्हती. कलेक्टरबाबू का कोण सायेब व्हता. त्यानं जबाब दिला. पर माज्यापत्तूर त्यो जबाब आला नाई.

तू हा अर्ज कधी केलास ?

आता पाच वरिसं लोटली भाऊ.

मोहन : तो पाटलाकडे आपली जमीन परत मागायला गेला होता पण पाटलानं त्याला धुडकावून लावलं.

मग तू काय केलंस ?

मी सरकारकडं आरजी भरली. तिचा जबाब पोचला डायरेक पोलिसपाटलाच्या हातात. तेनी कागूद वाचला आन् दिला फाडून, फेकून !

कोण आहे हा पोलिसपाटील ?

मालकच पोलिसपाटीलकी चालवतो.

पण पोस्टमन तुझी पत्रं पाटलाला का देतो ? असं करायचा त्याचा काय हक्क पोचतो ?

हितं आमच्या गावात पोस्टाबिस्टाची काय पेटी नाय. मग बामणगावचा पोस्टमन मालकालाच पत्रं देतूया. त्यो पाटीलबी हाय न्हवं ? पाटलानंच समदचा गावाला कागूद पोचवून देयाचे, असं हाय. पर पाटील मला बोलला हाय ‘ तू तुजं डोसकं आपट नायतर जीव सोड. काय बी कर. मी तुझी जिमीन देनार नाय.’ तेनी माज्या पोरांनाबी कामावरून कमी केलं हाय.

तुझ्या मुलांनी काही काळ कष्ट केल्यावर तो तुमची जमीन वापस देईल असं काही त्याने तुम्हाला कधी सांगितलंय का ?

उत्तर—.........

(सिनारिओ ऑफ द सेव्हन परसेंट, व्हॉल्यूम टू वरून साभार उद्धृत)

वहिवाट व रेकॉर्ड ऑफ राईटस्‌चे कायदे

□ ॲड. अशोककुमार बी. कुलकर्णी

जमिनीच्या कागदपत्रांत रेकॉर्ड ऑफ राईटस्‌ला फार महत्त्व आहे. हे सर्व रेकॉर्ड ऑफ राईटस् महाराष्ट्र लॅन्ड रेव्हेन्यू कोडच्या कलम १४८ मध्ये येतात.

जमिनीच्या कागदपत्रांच्या नोंदी ज्या पुस्तकात असतात, त्यांना रेकॉर्ड ऑफ राईटस् असे म्हणतात. अशी रजिस्टरे प्रत्येक खेडेगावात तलाठी ऑफिसमध्ये ठेवण्यात आलेली असतात आणि त्यात प्रत्येक गावच्या तलाठ्याने माहिती भरावयाची असते. या रजिस्टरमध्ये खालील माहिती सामान्यत: भरण्यात आलेली असते.

१) सर्व कब्जेदार मालकांची नावे ज्यांना जमीन मालक असे म्हणतात, तसेच ज्यांना भल्या-बुऱ्या मार्गाने जमीन मिळालेली आहे अशांची नावे असतात. तसेच घेणाऱ्या व्यक्तींची नावे असतात, त्याचप्रमाणे कोणत्याही देण्या-घेण्याच्या कारणास्तव ज्या लोकांनी दुसऱ्यांच्या नावाने जमिनी अदा केलेल्या असतील, तर अशा व्यक्तींची नावे आलेली असतात

२) ज्या व्यक्तींना सरकारने भाड्याने जमिनी भाडेकरू किंवा टेनंट कूळ किंवा खंडकरी, दिल्या असतील तर अशा व्यक्तींच्या नावानिशिवार याद्या त्या रजिस्टरमध्ये येतात.

३) तसेच या रजिस्टरमध्ये त्या व्यक्तींच्या हक्काच्या मर्यादा, अर्थ व हितसंबंध अशा बाबींची नोंद यात केलेली असते.

४) जमिनीचा कर किंवा सेस ज्यांनी द्यावयाचा आहे किंवा ज्यांना द्यावयाचा आहे अशांच्या नावांची नोंद असते.

५) आणि इतर अशाच प्रकारच्या बाबी ज्या सरकारला बरोबर वाटतील तर तसा नियम या संदर्भात केला असेल तर त्याची माहिती या रजिस्टर-मध्ये केलेली असते.

ज्या लोकांना अशा जमिनीचे हक्क उदा. वारसा हक्काप्रमाणे एकटाच जर वारस असेल व इतर कोणीच जवळचे नातलग नसतील, तर सर्व्हाइव्हर या नात्याने, तसेच वडिलार्जित जमिनी वारसा हक्काने वाटपपत्राने, खरेदीखताने, जमीन गहाणवटीने दान ॲटॅचमेंट, पोटगी हक्काने किंवा इतर गोष्टींनी आले असतील अशा लोकांनी तोंडी किंवा लेखी अर्ज गावच्या तलाठी महोदयांकडे असे हक्क मिळाल्यापासून ३ महिन्यांच्या आत ज्या तारखेस सदर हक्क प्राप्त झाले त्या दिवसा-पासून ३ महिन्यांच्या आत कळवावयाचे असतात आणि जर अशा हक्क धारण करणाऱ्यांनी लेखी अर्ज दिला असेल, तर त्याची पावती गावच्या तलाठ्याने त्या व्यक्तींना द्यावी असे बंधन आहे. जर एखादी व्यक्ती अज्ञान असेल व त्या व्यक्तीला हक्क प्राप्त झालेला असेल तर त्याच्या अज्ञानपालक कर्त्याने त्या हक्काबद्दल कळवावे असे कायद्याचे बंधन आहे.

यानंतर असा अर्ज किंवा अशी माहिती जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकाऱ्याकडून अगर हक्क प्राप्त झालेल्या व्यक्ती कडून आल्यास गावचा तलाठी अशा हक्कांच्या नोंदी गावच्या नोंद पुस्तकात ज्याला रजिस्टर ऑफ म्युटेशन्स असे म्हणतात त्यात करतो ज्यावेळी गावचा तलाठी अशा प्रकारची नोंद उपरोक्त रजिस्टरात दाखल करतो त्याचवेळी त्याने अशा नोंदीबद्दलची सविस्तर माहिती गावच्या चावडीमध्ये सर्वांना समजेल अशा ठिकाणी लावून ठेवण्याचे त्याच्यावर बंधन आहे. तसेच ज्या लोकांना या नोंदीबाबत काही सांगावयाचे असेल किंवा त्यात काही हितसंबंध असेल अशा लोकांना तलाठ्याने लेखी नोटीस देण्याचे त्याजवर बंधन आहे. ज्यावेळी अशा नोंदीना एखाद्या व्यक्तीने हरकत घेतली असेल तर आणि जर ती हरकत लेखी अगर तोंडी स्वरूपात असेल तर ती हरकत तलाठी महोदयांना उद्देशून केली असेल तर प्रत्येक गावच्या तलाठ्यांनी अशा हरकतीची नोंद हरकत पुस्तकात करावी (डिस्प्युटेड रजिस्टरमध्ये) असे कायद्याचे बंधन आहे तसेच तशा हरकती तलाठी महोदयांपुढे आल्यावर ते त्याबद्दल पावती देतात किंवा त्या योग्य फॉर्ममध्ये करून देण्यास सांगतात.

ज्या हरकतींची हरकत रजिस्टरमध्ये (डिस्प्युटेड रजिस्टरमध्ये) नोंद होते अशांना डिस्प्युटेड केसेस असे म्हणतात व त्या केसेस शक्यतो एक वर्षाच्या आत महसूल अधिकारी किंवा गट अधिकारी ज्यांची ग्रेड अव्वल कारकुनाच्या खाली नाही, अशांनी निकाली

काढाव्यात व त्या निकालाची नोंद रजिस्टर ऑफ म्युटेशन्समध्ये भराव्यात असे कायद्याचे बंधन आहे.

ज्या लोकांना कोणत्याही हक्काद्वारे जमिनी प्राप्त झालेल्या असतील तर अशा लोकांनी ज्या कागदपत्रान्वये असे हक्क प्राप्त झालेले असतील अशी कागदपत्रे किंवा माहिती लेखी नोंदीचा अर्ज दिल्यापासून १ महिन्याच्या आत दाखवलीच पाहिजेत म्हणजे ज्यामुळे तलाठ्यांना योग्य ती माहिती गोळा करता येऊन रजिस्टर लिहिण्यास मदत होईल असे कायद्याचे बंधन आहे अशी कागदपत्रे गोळा झाल्यानंतर तलाठी ज्या ज्या व्यक्तींनी अशी कागदपत्रे दिलेली आहेत, त्यांना पोहोच पावत्या देतो किंवा योग्य ते शेरे मारून व त्याखाली आपली सही करून तारीख घालून अशी कागदपत्रे त्या त्या व्यक्तींना परत करतो. त्याची नक्कल मात्र स्वत:जवळ तलाठ्याने ठेवलेली असते. म्हणजे अशा कागदपत्रांच्या सध्याच्या प्रचलित युगात झेरॉक्स प्रती काढून ठेवणे योग्य ठरेल. बऱ्याचशा शेतकरी बंधूंना आता झेरॉक्स प्रती का काढाव्यात याचे आकलन झालेले आहे. मात्र आपल्या राज्यातील बहुसंख्य शेतकरी डोंगरदऱ्यात राहतात की ज्या ठिकाणी कोणतीही वाहने जाऊ शकत नाहीत. अशा शेतकऱ्यानी आपल्या न्याय्य हक्कास जागृत राहून एकदा तरी म्हणजे महिन्यातून एकदा तरी तलाठी कचेरीत जाऊन या सर्व गोष्टींची माहिती घ्यावी व आपल्याकडे नोंद करून ठेवावी. म्हणजे वादाच्या वेळी या माहितीचा त्यास उपयोग होतो व वेळी पळापळ धावाधाव करावी लागत नाही. हल्ली सरकारने प्रत्येक शेतकऱ्याला ७/१२ च्या हक्काबद्दल एक पुस्तक दिलेले आहे. असे पुस्तक गावच्या तलाठ्याने वेळच्यावेळी भरून देण्याचे त्याजवर बंधन आहे. मात्र असे पुस्तक मागण्यासाठी प्रत्येक शेतकऱ्यास लेखी मागणी करावी लागते व मग त्यास अशा पुस्तकाची प्राप्ती होते. जर एखाद्याने अशा हक्कांच्या नोंदणीबद्दल वेळेत कारवाई केली नाही तर जिल्हाधिकारी अशा दोषी व्यक्तींना ५ रुपये दंडाची शिक्षा करू शकतात. म्हणून अशा बाबतीत प्रत्येक शेतकऱ्यांने जागृत असणे महत्त्वाचे ठरते.

ॲड. अशोककुमार बी. कुलकर्णी
१०९८/१६ मॉडेल कॉलनी, पुणे १६.

('बळीराजा' जून ८५ वरून साभार उद्धृत.)

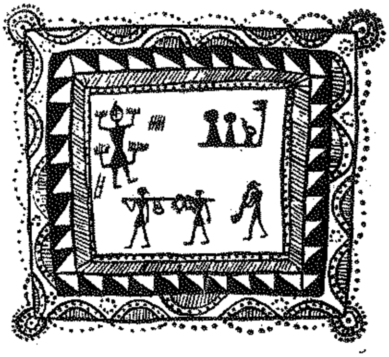

मला वावर नाई मनून —

दिवाळीच्या सुट्टीवून आल्यावर मास्तरनं हाटकलं
तू पटापट बेलदार चंदच्यानं,
कुंभार नाम्यानं, कोतवालाच्या बाब्यानं गुपचूप
भुइसेंगा, हुरडा, तिळ आन् हरभरा
मास्तरनीले जाऊन दिला
मास्तरनं मला पुसलं
मला वावर नाई मनून पष्ट सांगलं
तवा त्यानं बरं बरं केलं
तो गेल्यावर बाबू मन्ला
नवा मास्तर कसा वाटला बे तुला
खरं खरं सांग —
मी जरा हसलो गालात
'अबे, थोत् बलुतेदाराचा बलुतेदार !'

— भुजंग मेश्राम

जमीन हस्तांतरण : चर्चासत्राचा अहवाल

विधायक संसद मुंबई व पार्टिसिपेटरी रिसर्च इन एशिया (प्रिया) नवी दिल्ली यांच्या संयुक्त विद्यमाने दि. १९ ते २१ एप्रिल या कालावधीत "जमीन हस्तांतरण" या विषयावर एक चर्चासत्र, थळ्याचा पाडा, भाताणे, तालुका वसई या ठिकाणी आयोजित करण्यात आले होते

या चर्चासत्रात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या ६१ कार्यकर्त्यांनी भाग घेतला, ह्या चर्चासत्रात खालील विषयावर चर्चा झाली.

जमीन हस्तांतरण—पार्श्वभूमी :

गरिबांच्या जमिनी सधनांकडे जाणे, ही प्रक्रिया भारतात ब्रिटिश राज्य स्थिरावल्यापासून सुरू झाली. त्यापूर्वी जमिनीवरील मालकी वैयक्तिक नव्हती. मालकी होती सर्व गावाची किंवा घराण्याची, मिरासदारांची मलिक अंबरने सुरू केलेली व स्वराज्यात शिवाजीने रूढ केलेली रयतवारी पद्धत महाराष्ट्रात बहुतांशी अस्तित्वात होती. या पद्धतीत शासन व शेतकरी यात कुणी मध्यस्थ नसतो. मध्ययुगातील युरोपात प्रचलित असलेली मॅनोर पद्धत किंवा उत्तर भारतातील जमिनदारी पद्धत यापेक्षा रयतवारी पद्धत निश्चितच पुरोगामी होती. खरे पहाता महाराष्ट्रात जमिनदारी पद्धत कधीच नव्हती. जमीन महसूल धान्यरूपाने वसूल होई व तो भरण्याची जबाबदारी सर्व गावांवर सामूहिकरित्या असे. खेडी जवळपास स्वयंपूर्ण, निदान पंचक्रोशीत, समाज गरजा, मर्यादित, नगदी पिकांचा व्यापार किरकोळ प्रमाणात, सर्व व्यवहार वस्तूविनिमयाने, जवळ जवळ सर्वांकडे कमी जास्त प्रमाणात जमीन व तेच बहुश: कसणारे, शेतीशिवाय बलुतेदार पद्धतीत इतर माणसे गुंतलेली, जमिनीला क्रयमूल्य नव्हते. परिणामी ब्रिटिशपूर्व काळात जमिनीच्या हस्तांतराचा प्रश्न नगण्य होता.

जमीन क्रयवस्तू म्हणून मान्य पावते :

ब्रिटिशांनी आपल्या भांडवलशाहीतील न्यायपद्धती जमीन व्यवहार पद्धती रूढ केल्यानंतर सावकारी, दलाली इ. पद्धती उदयाला येऊन त्या वसाहती अर्थव्यवस्थेतील शोषणाचा व ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेच्या आधाराचा घटक बनल्या. वसाहतवादामुळे ग्रामीण उद्योगधंदे नष्ट झाले, जमिनीवर अवलंबून रहाणाऱ्यांची संख्या वाढली व वाढते दारिद्रय, नेमेची येणारा दुकाळ यामुळे सारा न भरू शकणारा उपाशी शेतकरी लुटमार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या व सावकारांच्या तावडीत सापडला. कर्ज, कज्जेगहाण, फसवणूक जप्ती, लिलाव या चक्रात गटांगळ्या खाणारा शेतकरी देशोधडीला लागला. काही शेतमजूर झाले, काही शहरांकडे वळले. ब्रिटिशांच्या व्यापारी प्रवृत्तीचा भारतीय समाजजीवनावर पडलेल्या प्रतिबिंबाचा तो एक अपरिहार्य परिपाक होता. म्हणून जमीन क्रयवस्तू म्हणून मान्यतेस पावली व जमीन हस्तांतरण ही सामाजिक समस्या निर्माण झाली

राज्यकर्त्या पक्षाचे वर्गीय स्वरूप :

अनिष्ट हस्तांतरणाच्या प्रक्रियेस स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आळा बसेल ही आशा फोल ठरली. स्वातंत्र्यलढ्यातील उदारमतवादी व मानवतावादी प्रवृत्ती राज्यकर्त्या पक्षातून लुप्त होत चालल्या होत्या. अल्पभूधारक

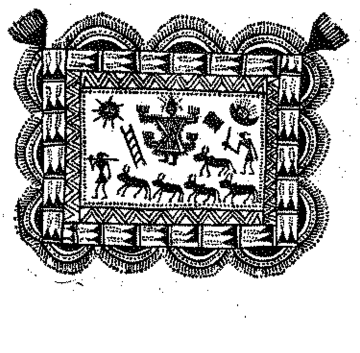

भूमिहीन व शेतमजूर यांनी त्यांच्या न्याय मागणीसाठी दिलेल्या लढ्यामुळे राज्यकर्त्या पक्षाला जरी असे कायदे करणे भाग पडले तरी या कायद्यांच्या दोषपूर्ण अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण विभागात सधनांना सर्व फायदा देऊन प्रबळ करणाऱ्या शासकीय यंत्रणेचे व राज्यकर्त्या पक्षाचे वर्गीय स्वरूप उघडे पडले.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्वीकारलेल्या मिश्र आर्थिक विकास पद्धतीमुळे झालेली उच्च वर्गियांची/वर्णियांची भरभराट, समांतर अर्थव्यवस्था गणली जाण्याइतपत झालेली काळया पैशाची मजल, शेती विकासांवर कोटयावधी रुपयांचा सरकारी खर्च. नगदी पिकांची वाढती मागणी व अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व, धनदांडग्याचे प्रतिनिधित्व करणारे सरकार, राज्यकार्यकर्त्यांच्या अंतर्मनाचा वेध होऊन त्यानुरूप कायदा अंमलबजावणी करणारी भ्रष्ट यंत्रणा या सर्वांचा परिणाम म्हणजे स्वातंत्र्योतर काळात हस्तांतरण प्रकिया वेग घेऊ लागली. अत्यल्प-भूधारक व भूमिहीन यांचे प्रमाण सतत वाढते राहिले. या शिबिरात प. महाराष्ट्राच्या अभ्यासगटाने याबाबत सादर केलेली आकडेवारी उद्बोधक आहे.

महाराष्ट्रात १९८५ साली जमीनधारणेचे चित्र.

सधन शेतकरी (१०%), जमीन मालकी ६५%*

मध्यम शेतकरी (२०%), जमीन मालकी २५%

छोटा शेतकरी (७०%), जमीन मालली १०%.

ग्रामीण अर्थव्यवस्था व व्यवहार यावर सधन शेतकरी व नव्याने उदयास आलेली भांडवली शेती यांची पुरी पकड असल्याचा हा सज्जड पुरावा आहे. योग्य दिशेने होणारे जमिनीचे हस्तांतरण समाजाच्या प्रगतीशील वृत्तीचे द्योतक आहे. महाराष्ट्रांत या दिशेने खडतर वाटचाल करावयाची आहे. जमीन केंद्रीकरणाची प्रक्रिया थोपवून जमिनीचे न्याय्य वाटप होण्यासाठी अत्यल्प भूधारक, भूमिहीन व शेतमजूर यांच्या संघटनेद्वारे विरोधी शक्ती विरुद्ध झुंज देणे ही आजची निकड आहे त्यातच न्यायाधिष्ठित नवसमाज रचनेचे बीज आहे.

हस्तांतरणे किती प्रकारची :

खालील मार्गाने जमिनीची हस्तांतरणे झाली आहेत असे आढळले. (१) वारसाने (२) कर्जामुळे जमीन गहाण ठेऊन (३) हिस्सेवाटप होऊन (४) विक्रीने (५) कूळ जमीन कसत नाही/बेपत्ता आहे/मयत कुळास वारस नाही असे दाखवून (६) विकास किंवा सार्वजनिक हितासाठी सरकारने जमिनी घेणे. (७) खोटी कागदपत्रे करून (८) भूदानामुळे (९) बक्षिसपात्र (दत्तक घेऊन) (१०) सरकारतर्फे वाटपाने (११) हप्तेबंदीची रक्कम भरता आली नाही की सधन लोक रक्कम भरून जमीन कसावयास घेतात व ३/४ वर्षांनी 'कूळ नोंद' करून घेतात (१२) ट्रस्टच्या जमिनीचे हस्तांतरण (१३) वैयक्तिक मालकीच्या पडित जमिनीवर अतिक्रमण होऊन (१४) मुंबई शहरातील काळा पैसा जिरवण्यासाठी शेतजमिनीत घालणे (१५) आदिवासी वहिवाट असूनसुद्धा खरेदी करून (१६) गैरहजर मालकाच्या जमिनी स्वत:च्या नावे लावणे (१७) औद्योगिक जागा म्हणून खरेदी करणे, प्रत्यक्षात शेतीसाठी वापर (१८) मंदिरासाठी जमीन खरेदी करणे (१९) देवस्थानच्या इनाम जमिनी ट्रस्टींच्या मते उत्पन्नास योग्य नाहीत या सबबी खाली विकणे.

याशिवाय कुळकायदा १९४८ व त्यावर ५६ ची दुरुस्ती आणि कमाल मर्यादा कायदा यातील संदिग्ध तरतुदी, त्रुटी यांचा (महसूल अधिकाऱ्यांशी संगनमताने) गैरफायदा घेऊन अनेक हस्तांतरणे झाली आहेत. सधन शेतकरी, शहरी नवश्रीमंत, नट, डॉक्टर्स यासारखे श्रीमंत धंदेवाईक यांनी या संधीचा पुरेपूर लाभ उठविला.

सामाजिक न्यायाच्यादृष्टिने अनिष्ट हस्तांतरणे कोणती ? :

आजची समाजरचना व तिची आंगोपांगे संपत्ती आणि सत्ता यांची बटीक आहेत. या विषम समाजव्यवस्थेत सर्वच बाबी दुर्बलांच्या विरुद्ध रचलेल्या दिसतात. आणि म्हणून प्रचलित कायद्याप्रमाणे वैध असलेली हस्तांतरणे सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेशी सुसंगत असतीलच असे नाही. त्यापैकी काही गैर, अनिष्ट, गर्ह्य व अन्यायही असू शकतील.

सामाजिक न्यायाशी सुसंगत हस्तांतरणे ठरविण्यासाठी खालील निकष सुचविण्यात आले.

१) जो कसेल त्यालाच जमीन मिळावी, भूमिहीन, शेतमजूर यांना (त्यातील आदिवासी, अनुसूचित जमाती यांना अग्रहक्काने) निर्वाहासाठी पुरेशी जमीन मिळावी.

२) हस्तांतरणाने जमिनीचे केंद्रीकरण मूठभर सधनांकडे होता कामा नये, जसे आज महाराष्ट्रात दिसत आहे.

३) हस्तांतरणाने मालकी हक्काची वृत्ती बळावते, तसेच वारसाने खातेवाटप कोठपर्यंत व्हावे, याला मर्यादा नसल्यामुळे शेती परवडत नाही. म्हणून सहकारी शेतीची कल्पना आवर्जून पुढे मांडावी. व तगवावी. (विशेषतः दुर्बल घटकांत) यासाठी होणाऱ्या हस्तांतरणास विशेष प्राधान्य व उत्तेजन द्यावे.

४) विकास कार्यासाठी जेव्हा हस्तांतरण होते तेव्हा विकास कोणत्या घटकांचा व कसा होईल याचा विचार केला गेला पाहिजे. केवळ धनिकांचा फायदा करून देणारी धरणे किंवा खेडीच्या खेडी व हजारो हेक्टर वनजमिनी पाण्यात बुडविणारी व तेथील आदिवासींचे सांस्कृतिक, आर्थिक जीवन उद्ध्वस्त करून शिवाय निसर्ग पर्यावरण तोल बिघडवून टाकणारी प्रचंड धरणे गैर समजली पाहिजेत. (उदा. महाराष्ट्र, आंध्र, मध्यप्रदेश यांच्या सरहद्दीवरील गोदावरी व इंद्रावती नदीवरील विद्युत-जलसिंचन प्रकल्प) याबाबतीत विस्थापितांत पुरेशी भरपाई (धरण असल्यास सिंचित जमिनीच्या स्वरूपात मिळावी, पुनर्वसन व्हावे. यानंतर वैध असली अनिष्ट गणली जावीत अशी हस्तांतरणे आहेत त्यांची चर्चा झाली. ही अनिष्ट हस्तांतरणे रोखण्यात सामाजिक संघटनांची भूमिका काय असावी, याची तपशीलवार चर्चा झाली. यानंतर जमीन सुधारणा कायद्यांचा आढावा घेण्यात आला. यात सुधारणा कायद्यातील अवैध हस्तांतरणे कायद्यातील त्रुटी, संदिग्ध तरतुदींची यादी होती.

कुळकायदा–त्रुटी, गैरफायदा, अवैध बाबी, पळवाटा इत्यादी :

१) Voluntary Surrender मामलेदाराने तपासयाचे असते. पण तो सधनांच्या मुठीत. परिणामी कूळ मजूर म्हणून काम करू लागतो.

२) नोंदी तलाठ्याने ठेवायच्या. त्याने मालकांना सोईस्कर कुळांची नावे ठेवली. इतरांची कुळनोंद नव्हती. हे प्रकार कोकणात घडले. प. महाराष्ट्रात कुळांच्या नोंदीच झाल्या नाहीत.

३) कलम ६३ खाली बिगर शेतकऱ्यांनी शेती करू नये. पण शेती कोण करणार हे तहसीलदार ठरविणार-त्यामुळे जमिनी शेती न करणाऱ्या शहरी लोकांकडे गेल्या. कलम ६४ ची स्थिती अशीच.

४) जी जमीन दोन वर्षांहून अधिक ओस पडली आहे ती भूमिहीनाला द्यावी-कलम ६५ प्रमाणे प्रत्यक्षात काही नाही.

५) कलम ८४ व कलम ६५ याखाली आपणहून चौकशी व जमीन भूमिहिनाला देण्याची तरतूद. पण भूमिहिनांना त्राता कुणी नाही.

६) कलम ८४ अ, ब विशिष्ट मुदतीमधील हस्तांतरणे दंड करून वैध करता येतात.

७) default of payment (खंड) याखाली मालक व तहसीलदार यांच्या संगनमताने कुळाची जमीन मालकाकडे जाऊ शकते.

८) कुळाची घराखालील जमीन असेल तर त्याला हुसकावता येत नाही. विकताना प्रथम हक्क त्याचा, पण त्यातील त्रुटी मालकाच्या बाजूच्या.

९) To cultivate personally or Through Servants याने concealed tennacy चे प्रमाण वाढते.

१०) Share Cropper ची कूळ म्हणून नोंद होत नाही.

११) कूळकायद्याखाली सावकारांनी कुळे म्हणून नोंद करून घेतली व ते मालक झाले.

१२) खंड भरूनसुद्धा पावत्या न दिल्याने कूळ नोंद कागदोपत्री नाही.

१३) जमीन कसतो हा पुरावा कुळहक्कासाठी हवा. पण सावकाराशी संगनमत करून तलाठी, ग्रामसेवक पीक पाण्याची नोंद घेत नाहीत, पुरावा देऊन त्याला मारझोड करून दबाव आणून हस्तांतरणे.

१४) हप्ते भरले नाही म्हणून नाव कमी करून जमीन मालकाला परत दिली जाते.

१५) कुळांच्या जमिनी प्रांतांच्या परवानगीने विकता येतात.

१६) कलेक्टरकडे अर्ज करून शेतकरी होता येते. असे लोक इतरांच्या जमिनी घेऊन त्यांना भूमीहिन किंवा अल्पभूधारक ठरतात.

१७) अनुसूचित जाती – जमातीच्या जमिनीचे हस्तांतरण स्थानिक पुढारी/पाटील यांच्या दबावाने.

कमाल जमीन धारणा कायद्याखाली : सरकारी वाटप इ.

१) हा कायदा होण्यापूर्वी खातेफोडीने वेगवेगळ्या व्यक्तिच्या नावावर जमीन दाखवली व अतिरिक्त जमीन नाही असे दाखविले. या कायद्याखाली कितीतरी लाख एकर जमीन मिळेल असा अंदाज. प्रत्यक्षात वरील पद्धतीमुळे थोडी मिळाली. या जमिनीच्या वाटपाची आकडेवारी नाही. काही ठिकाणी वाटप व्हायचे आहे किंवा बेकायदा झाले आहे.

२) प्लॉट वाटपात ज्यांना जमीन दिली ती जमीन इतर अगोदर कसत होते.

३) ७८ च्या कायद्याप्रमाणे पट्टा सर्टिफिकीटे व सर्व्हे नंबर मिळाला. सरकारने जमीन कागदोपत्री केली, पण मोजून दिली नाही.

४) Land ceiling Act, पूर्वीच जमीन धारणेची नोंद व्हावयास पाहिजे होती. अजूनही या नोंदी नाहीत. मालकांनी आपल्या नोंदी द्याव्यात ही न्याय्य रीत नव्हे.

इतर त्रुटी, दोष :

१) दुष्काळी परिस्थितीत हस्तांतरणे निर्दयपणे होऊ दिली जातात.

२) ७/१२ नोंद प्रमाण– या तलाठ्याच्या हितसंबंधाप्रमाणे परिणामी बेकायदा हस्तांतरणे.

३) भूदानेत बरोबर नाही, भूमिहिनांना खराब जमिनी किंवा दिल्या नाहीत.

४) घराखालची जागा हक्कनोंदीत कशी नोंदवावी याचे नोटिफिकेशन आज ३० वर्षे नाही. तसेच घराखालची जमीन विशिष्ट तारखेपासून विकत घेतली आहे, ही तारीख अजून नोटिफिकेशनमध्ये जाहीर केली नाही अनुसूचित जातीच्या लोकांकडील इनाम जमिनी, इनामे नष्ट केल्यावर कब्जा हक्काची रक्कम घेऊन अविभाज्य म्हणजे हस्तांतरणामुळे बंधन घालून त्याना देण्यात आल्या. परंतु कायद्याची माहिती नसल्याने बऱ्याचशा महार इनामदारांकडून कब्जा हक्काची रक्कम मुदतीत भरली गेली नाही. तसेच नवीन व अविभाज्य शर्तीवरील या जमिनींचे हस्तांतरण मोठ्या प्रमाणावर चालू राहिले. परंतु अशा अवैध हस्तांतरित जमिनीचा कब्जा पुन्हा अनुसूचित जातीच्या लोकांकडे करण्याचा कायदा झालेला नाही. गटचर्चेत सर्व विभागांनी आदिवासी जमिनीचा कब्जा पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा जसा कायदा, तसाच कायदा अनुसूचित जातींच्याबाबतीत करण्यात यावा असे प्रतिपादन केले. त्याबाबतचा ठराव सर्वानुमते मंजूर झाला.

महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ मधील कलम ३६ नुसार अनु. जमातीच्या लोकांकडील जमिनीचे

हस्तांतरण जिल्हाधिकाऱ्यांच्या परवानगीशिवाय करता येत नाही. परंतु हा कायदा झाला तरी अशा जमिनींची हस्तांतरणे मोठ्या प्रमाणावर चालू राहिली. पश्चिम महाराष्ट्र अभ्यास गटाने दिलेली खालील आकडेवारी चिंताजनक (६१ ते ७१) या काळात केंद्र सरकार अस्थिर होते. त्याच काळात हे बदल झाले.

अनुसूचित जमाती			
भूमिहीन प्रमाण		जमीनधारक प्रमाण	
१९६१	१९७१	१९६१	१९७१
२०%	३३%	६८%	५७%

भूमिहिनांचे प्रमाण वाढत आहे व जमीनधारकांचे प्रमाण घटत आहे.

यासंबंधी केलेले अधिनियम क्र. ३५/७४ व क्र.१५/१५ यामध्ये खालील त्रुटी गटचर्चेत आढळून आल्या.

१) बिगर शेतीसाठी जमीन वापरली असेल तर परत करायची नाही.

२) बिगर आदिवासीला द्यावयाची भरपाई जिल्हाधिकाऱ्यांनी ठरवायची.

३) साऱ्याच्या ४८ पट रक्कम १२ हप्त्यात भरणे परवडणारे नाही.

४) आदिवासीला इच्छा नसेल किंवा स्वतः कसणार असल्याचे लिहून देणार नसेल तर ती जमीन सरकार जमा होते.

५) अधिनियम ३५/७४ प्रमाणे दोन अपिले व १५/१५ प्रमाणे १ अपील तसेच याबाबतचा गोंधळ शासनाला निस्तरता आला नाही.

६) जिल्हाधिकाऱ्याने स्वतःहून करावयाच्या चौकशीचे काम तहसीलदाराकडे दिले.

वरील कायद्याची अंमलबजावणी कशी झाली आहे याबद्दल ठाणे जिल्ह्यातील आकडेवारी फार बोलकी आहे. (खाली दर्शविल्याप्रमाणे)

सुचविलेले उपाय –

१) ड्रॉप केलेल्या सर्व प्रकरणांची तपासणी प्रांत, कायदातज्ञ व आदिवासी संघटना प्रतिनिधी अशा त्रि-सदस्य समितीकडून व्हावी.

२) एकच अपील असावे.

३) कब्जा निर्णय झाल्यावर कब्जा आदिवासीकडे लगेच द्यावा.

४) हायकोर्टातील पेंडिंग केसेस लवकर निकालात निघाव्यात म्हणून संघटित प्रयत्न.

चर्चासत्रातील अखेरचे व समारोपाचे अधिवेशन वैशिष्टयपूर्ण झाले. या अधिवेशनात सर्व गटासाठी एक प्रकल्प देण्यात आला. प्रकल्प विषय होता.

१) आपल्या भागात भूमिहीन होण्याची कारणे.

२) संघर्षासाठी अग्रक्रमाने घ्यावयाचे पाच प्रश्न.

३) कृती कार्यक्रम.

यावरून प्राधान्याने समान कृती कार्यक्रमाचा शोध घेतला. सरकारी जमिनीवरील अतिक्रमणे नियमीत करणे, आदिवासींच्या बळकावलेल्या जमिनीचा त्यांना पुनश्च ताबा, अन जातीसाठी आदिवासींप्रमाणे कायदा करणे, कुळकायद्याप्रमाणे योग्य अंमलबजावणीने वाटप. यानंतरच्या भाषणात जमिनीचे केंद्रीकरण, भांडवली शेती, शेतमजूर भूमिहीन यांचे शोषण, रो. ह. यो. स. विरोध इ. मुद्यांचे विवेचन झाले. बड्या शेतकऱ्यांचे संघटन, शासकीय यंत्रणा व राज्यकर्त्या पक्षाचे वर्गीय व उच्चवर्गीय स्वरूप, शेती प्रश्नविषयक लढा हा न्यायासाठी असलेल्या श्रमिकांच्या लढ्यांचा एक भाग असून त्याचेही स्वरूप वर्गीय आहे. शहरी व ग्रामीण श्रमिकांच्या एकजुटीच्या लढ्यातून विषम समाज रचनेशी यशस्वी झुंज देता येईल असे प्रतिपादन करण्यात आले. स्थानिक कार्यकर्त्यांचे अपार परिश्रम व सर्वांचे हार्दिक सहकार्य याबद्दल आभार मानून चर्चासत्राची सांगता झाली.

१ अधिनियम क्रमांक	२ सुरू प्रकरणे	३ रद्द	४ जमीन कब्जाचा हुकूम	५ एकूण	६ शिल्लक प्रकरणे	७ इतर माहिती
३४/७४	२७५५	१७९९	८५६	२७५५	—	प्रत्यक्ष कब्जा फक्त
१५/१५	३३०५	२६१३	६८६	३२९९	६	१५० ते १७५ बाबतीत मिळाला

हक्कनोंद : उपयुक्त मार्गदर्शन

☐ मधुकर शंकर आठवले

सेवानिवृत्त तहसीलदार श्री. विनायक रामचंद्र भुस्कुटे यांनी लिहिलेले 'हक्कनोंद' हे पुस्तक 'विधायक संसद' ह्या संस्थेने प्रकाशित केले आहे. विधायक संसद व श्रमजिवी संघटना म्हणजे रचना व संघर्ष. वसई तालुका हे त्यांचे सुरुवातीचे तसेच प्रामुख्याने कार्यक्षेत्र. श्री. भुस्कुटे तेथे तहसीलदार म्हणून काम करीत असताना प्रकाशकांनी मनोगतात म्हटल्याप्रमाणे कायद्याच्या, नोकरशाहीच्या चौकटीत राहूनही गरिबांचे काम केले. वेठबिगार मुक्तीतील त्यांचे काम त्यावेळी सर्वत्र चर्चेचा व कुतुहलाचा तसाच प्रतिष्ठितांच्या म्हणजेच हितसंबंधि-यांच्या टीकेचा विषय होता.

साहजिकच तहसीलदार म्हणून काम करीत असताना जमिनीसंबंधातील सर्वसामान्यांचे अज्ञान – त्यासाठी केले गेलेले सदोष कायदे – शासनाचा ते कायदे करता-नाचा (मतलबी) पुरोगामीपणा इ. गोष्टी त्यांना जाणवल्यावाचून राहिल्या नाहीत. ह्याचे कारण ते निव्वळ अधिकारी नव्हतेच. सामाजिक न्याय – अन्यायाची जाणीव असलेले ते खरेखुरे कार्यकर्तेच होते.

त्यांनी आपल्या ह्या पुस्तकात जमिनी संदर्भातील हक्कनोंदीच्या पार्श्वभूमीपासून पुढे जमिनी संदर्भात झालेल्या सुधारणा कायद्यांची/नियमांची माहिती दिली आहे.

ब्रिटिशांनी जमीन ही संपूर्ण खाजगी मालमत्ता ठेवली. त्यामुळे जमीन महसूल गोळा करणे त्यांना सोईचे झाले. त्यावेळी व आताही सरकारच्या उत्पन्नाचा तो महत्त्वाचा स्त्रोत होता/आहे. या जमिनीपैकी बराच मोठा जंगलाचा भाग सरकारी मालकीचाही आहे. मात्र उरलेली सर्व व्यक्तीगत मालकी. एकदा ही मालकी मान्य झाली की त्यामुळे व्यक्तीला सर्व तऱ्हेचे हक्क मिळतात. ह्या जमिनीशी संबंधित असलेल्या हक्कांची नोंद कशी करावयाची, त्याचेशी संबंधित कायदे कोणते आहेत, त्याच्या तरतुदी काय आहेत, हे एकत्रितपणे सांगण्याचा प्रयत्न श्री. भुस्कुटे यांनी आपल्या पुस्तकात केला आहे.

ब्रिटिशांनीच काही गोष्टी आपल्याकडे आणल्या आणि त्या आपण स्वतंत्र, लोकशाही भारतात थोडीशी सुधारणा करून वापरीत आहोत. कायदे करण्याची, राबवण्याची जबाबदारी सरकारची. कायदा बरोबर आहे, योग्य रितीने राबवला जातोय, त्यामुळे कोणावर अन्याय होत नाही हे पाहण्याकरिता न्यायसंस्था. मात्र ह्या दोन्ही ठिकाणी प्रत्येक बाबतीत न समजणारी शब्दरचना, त्रासदायक, वेळ काढू कामकाजाची पद्धत हा एक फार मोठा अडसर बनून राहिला आहे की ज्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला काही कळू नये किंवा त्यांनी काही मागण्याचे धाडसच करू नये. ब्रिटीश परंपरा जोपासणाऱ्या ह्या यंत्रणा अडाणी जनतेला न्याय तो काय मिळवून देणार? ह्या पार्श्वभूमीवर लोकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित कायदे समजावून सांगणे ही फार मोठी गरज आहे. परंतु त्यादृष्टीने फारसे प्रयत्न होताना दिसत नाहीत. स्वयंसेवी संस्था व काही व्यक्ती आता ह्यादृष्टीने पुढे येत आहेत. हक्कनोंद हा त्याचाच एक भाग मानावा लागेल.

पुस्तकातील माहिती सहा भागात विभागली असून, पहिल्या पाच भागात संबंधित कायदे दिले आहेत. पहिल्या भागात हक्कनोंद–त्यासंबंधीचा कायदा, नियम व तत्सम तरतुदी आहेत. दुसऱ्या भागात हक्क

नोंदीचा महत्त्वाचा दस्तऐवज म्हणून ओळखले जाणारे गाव नमुना सहा, गाव नमुना सातबारा, खाते पुस्तिका, गाव नमुना ८-अ ह्यासंबंधी माहिती आहे. वारसा, विभागणी, विक्री, कब्जा गहाण इ. मार्गांने हक्क बदल कसे होतात व हक्क प्राप्त कसे होतात ह्यासंबंधी तिसऱ्या भागात विवेचन आहे. चौथ्या भागात जमीन सुधारणा संबंधीत सर्व कायदे व त्यातील तरतुदी दिल्या असून, पाचव्या विभागात सध्या महाराष्ट्रात भेडसावत असणाऱ्या अतिक्रमणाच्या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधी–कायदा व इतर तरतुदी देऊन माहिती दिली आहे. सहावा भाग अत्यंत महत्त्वाचा असून त्यात पहिल्या पाच भागात ज्या सर्व कायदे–नियमांची माहिती दिली आहे त्यातील त्रुटी, दोष, गफलती याचा सडेतोड परामर्श घेतला आहे. थोडक्यात वरील सहाही भाग खालील दृष्टीने उपयुक्त ठरतील असे म्हणता येईल.

पहिला भाग खूपसा तांत्रिक असल्यामुळे थोडासा क्लिष्ट झाला असावा. काही प्राथमिक माहिती असण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग व्हावा.

जमिनीची नोंद ज्यावर होते असे सातबारा, गाव नमुना सहा फेरफार, खाते पुस्तिका, गाव नमुना ८ अ ह्या संबंधी दुसऱ्या भागात माहिती असून सर्वांनी त्यातील तपशील समजून घेणे किंबहुना सर्वांना हे तपशील माहीत असणे आवश्यक आहे. जमिनीसंबंधातील हक्क प्राप्ती–त्यात होणारे बदल ह्यादृष्टीने फेरफारला महत्त्व असून सात बारावर जमिनीचे क्षेत्र पीक, फेरफार नोंदी इ. संबंधी तपशील नोंद असते. भूधारकाच्या दृष्टीने ह्या नोंदीना फार महत्त्व आहे. आपल्या हक्कनोंदीत काही खोटे बदल–फसवणूक होत नाही ना ह्या संबंधी जागरूकता म्हणजे ह्या दोहोवरील नोंदी नेहमी पडताळून पाहणे.

तिसऱ्या भागात वारसा, जमीन विभागणी, जमीन हस्तांतरण, विक्री, कब्जा गहाण इ. मार्गाने हक्क बदल कसे होतात व हक्क प्राप्त कसे होतात ह्यासंबंधी तपशीलवार माहिती आहे. वारसा हक्क कोणाकोणाला प्राप्त होतो, कोणाला लागू होत नाही. जमीन विभागणी कोणत्या आधारे होते इ. संबंधी सर्वसामान्य ज्ञान असणे आवश्यकच आहे त्यादृष्टीने हे तपशील उपयुक्त ठरावे. खरे तर जमीन विभागणी न होणे, वारसाच्या नोंदी न होणे हे प्रश्न सर्वच खेड्यापाड्यात सर्वांना भेडसावत आहेत. त्या संदर्भातील ह्या तरतुदींची माहिती सर्वसामान्यांपर्यंत गेल्यास प्रश्न सुकर होण्यास मदत होईल.

चौथ्या भागात जमीन सुधारणा संबंधात शासनाने वेळोवेळी केलेल्या कायद्यांचा अभ्यास आहे. ह्यात मुंबई कर्जदार शेतकरी सहाय्य अधिनियम १९४७, महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६०, मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८, मुंबईचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्याचे एकत्रिकरण करण्याबाबत अधिनियम १९४७, मुंबई कुळवहीवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८, महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीन धारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम १९६१ व आदिवासीकडील जमिनींचे हस्तांतरणास प्रतिबंध करण्यासाठी केलेल्या खास कायदेशीर तरतुदी इ. चा समावेश आहे हे सर्व कायदे जमीन सुधारणा व तद्नुषंगाने केलेले आहेत. ह्या भागातील कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८ ह्या कायद्यात पुढे क्रांतिकारी बदल केला गेला. कुळांना जमीन मालक ठरविण्याची तरतूद ह्याद्वारे केली गेली. त्यादृष्टीने त्यातील तरतुदी समजून तसेच तद्नंतर आदिवासींकडील सर्रास होणाऱ्या जमीन हस्तांतरास प्रतिबंध करणारे जे दोन कायदे केले गेले तेही तपशीलाने समजून घेणे आवश्यक आहे. जमिनींचे बेबंदपणे, मनमानी हस्तांतर होऊ नये, गरीब आदिवासी नाडला जाऊ नये म्हणून सरकारने हे कायदे केले. ते सर्व समजून घेण्याचे दृष्टीने हा भाग महत्त्वपूर्ण आहे.

पाचव्या भागात आज महाराष्ट्रभर आदिवासी–गरिबांना भेडसावणाऱ्या अतिक्रमण व त्यासंदर्भातील तरतुदीसंबंधी विवेचन आहे. आदिवासी–गरिबांनी आपल्या गावी उपलब्ध सरकारी मालकीची पडिक जमीन कष्ट करून लागवडीखाली आणून आपल्या मजुरीच्या उत्पन्नास जोड दिली. पण ह्या जमिनीवरील त्यांचे हक्क एकतर मान्य केले जात नाहीत किंवा काही प्रमाणात मान्य केले व त्यासंबंधी कायदे झाले परंतु त्याची नीट अंमलबजावणी होत नाही. ह्या संदर्भात प्रश्नांची पार्श्वभूमी, शासनाची सुरुवातीची भूमिका, नंतर झालेले कायदे व त्याची आजची अवस्था याचे समग्र चित्र श्री. भुस्कुटेंनी समोर ठेवले आहे.

प्रकाशकांनी म्हटल्याप्रमाणे पुस्तकातील सहावा भाग निश्चितच महत्त्वाचा व प्रश्नांची व्याप्ती जाणवू

देणारा आहे. पहिल्या पाच भागात सरळपणे वेग-वेगळ्या तरतुदी समोर ठेवल्यानंतर ह्या सर्वांमध्ये कुठे आणि कशा पळवाटा आधीच हेतुपुरस्सर करून ठेवलेल्या आहेत त्याचे दर्शन होते. जमिनीसंबंधातील तलाठी हा तसा महत्त्वाचा घटक. तो काय करू शकत नाही ? हे सर्व त्याचे हातून घडते कधी स्वार्थापोटी तर कधी हितसंबंधीयांच्या दडपणामुळे. त्यासंबंधी सुरुवातीला प्रकाश टाकला असून पुढे एकूणच महसूल खात्यातील अजब प्रकारांचा आलेख आहे. ह्या सर्व ठिकाणी जबाबदार शासन म्हणून काही शिल्लक असावं असं चित्रच नाही, पण सर्वसामान्य माणूस जागरुक नसल्यामुळे हे इतक्या थराला पोहोचू शकत असं नाही का म्हणता येणार ? त्यादृष्टीने आपली जबाबदारीही मान्य करायलाच हवी.

जमीन सुधारणा व त्या अनुषंगाने पुढे काही कायदे झाले. हे कायदे पुरोगामी खरे, पण ते सदोष कसे राहिले ? शासनाला हे कायदे खरोखरीने अंमलात यावे असं वाटते का ? वाटत असल्यास त्यादृष्टीने त्याची वाटचाल काय ? ह्याउलट ह्या कायद्यातील सदोषपणाचा, पळवाटांचा फायदा हितसंबंधियांनी कसा घेतला ह्यासंबंधीचे सहाव्या भागातील विवेचन अभ्यासपूर्ण आहे. तहसीलदार म्हणून काम करीत असतानाच ह्या बाबतीतील त्यांच्या अनुभवाचा त्यांनी ह्या पुस्तकाद्वारे उपयोग करून दिला आहे. त्यांच्या प्रखर सामाजिक जाणिवे मुळेच ते एकूण प्रश्नाकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पहात असल्याचे येथे जाणवल्या-वाचून रहात नाही.

कायदे–नियम व त्यासंबंधीचे विवेचन हे काही अंशी क्लिष्ट–न समजण्यासारखे असून ते अजूनही सोप्या भाषेत मांडणे आवश्यक होते, असे म्हणता येईल. कदाचित श्री. भुस्कुटेंना सरकारी भाषा पूर्णपणे बाजूला सारता न आल्याचा हा परिणाम असावा का ? ह्या वेगवेगळ्या प्रश्नांवर आधारित छोट्या पुस्तिका शक्य तितक्या सोप्या भाषेत–(ज्यामध्ये–भेडसावणारे प्रश्न घेऊन ते कसे सोडविता येतील. त्यासंबंधीचा कायद्याचा आधार इ. विवेचन असावे.) श्री. भुस्कुटे यांनी लिहाव्या असे त्यांना सुचवावेसे वाटते. सर्वसामान्य शेतकरी, ग्रामीण भागात काम करणारे कार्यकर्ते इत्यादींना त्यातून स्पष्ट मार्गदर्शन व्हावे.

जमिनीसंबंधी सर्व कायदे, नियम व तत्सम तरतुदी, त्यातील त्रुटी, दोष, गफलती एकत्रितपणे मांडल्याने पुस्तक निश्चितच महत्त्वाचे ठरले आहे. शेतकरी, ग्रामीण भागात काम करणारे कार्यकर्ते तसेच तलाठ्या-पासून महसूल खात्यात काम करणाऱ्या संबंधित अधि-काऱ्यांनाही ते मार्गदर्शक उपयुक्त ठरेल यात शंका नाही. किंबहुना ह्या सर्वांकडे हे पुस्तक असायलाच हवे असं म्हटलं तर वावगं ठरू नये.

सौ. कल्पना दाते यांचे मुखपृष्ठ सूचक आहे. हिरवा व त्याखालील सूचक लाल रंग – जमिनीचा हक्क शाबित करणारा ७।१२ उतारा, त्यावरील हाताचा आंगठा ह्या चित्राची अर्थपूर्णता पुस्तकातील सहाव्या भागावरून अधिक स्पष्ट व्हावी.

श्री. भुस्कुटे यांनी परिश्रम घेऊन सर्वांना उपयुक्त अशी मार्गदर्शिकाच उपलब्ध करून दिल्याबद्दल अभिनंदन.

– मधुकर शंकर आठवले
विनायक सुतार बिल्डिंग,
माळवाडी, कोथरूड,
पुणे ४११ ०२९.

हक्कनोंद
रामचंद्र विनायक भुस्कुटे, एम्. ए.
सेवानिवृत्त तहसीलदार,
विधायक संसद प्रकाशन, २,३७४ साने गुरुजी वसाहत,
मालाड (पश्चिम) मुंबई–४०० ०९५.
किंमत : २० रु.

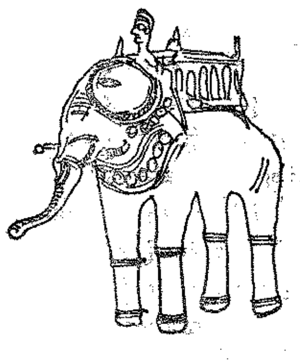

'जमीनमालकी व हस्तांतरण' : कार्यकर्त्यांसाठी मार्गदर्शिका

भारत प्रामुख्याने शेतीप्रधान देश. अधिकांश ग्रामीण समाज असलेला देश. इथल्या उत्पादनासाठी सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे जमीन. या समाजात राजकीय सत्ता व सामाजिक स्थान केंद्रीभूत करण्यासाठी वापरात येणारा अंकुश म्हणजे जमीनच. इथे जमिनीचा मालकी हक्क जणू प्रत्येकाच्या जगण्याच्या सीमारेषा आखून देतो. मग इथे पायाभूत सामाजिक आर्थिक बदल कसे काय होणार ? जमिनीचे मालकी हक्क व त्यातून घडलेली रचना हिलाच मुळात धक्का दिल्याशिवाय हा संपूर्ण डोलारा कसा हलणार ?

अतिशय विषम अशी जमीनधारणा हा इथल्या ग्रामीण समाजात आढळून येणारा विशेष. मूठभर लोकांच्या हाती अतिशय मोठ्या प्रमाणात जमीन आहे. ओघानेच विकासाचे सर्व फायदे पदरात पाडून घेणारे महाभाग हेच असू शकतात. सामाजिक न्याय आणण्यासाठी उभारल्या जाणाऱ्या संस्था आणि विकासयोजना या कळत नकळत शोषकच बनून जातात. ग्रामीण भागातील दलित, आदिवासी या समाजात जमीनधारणेचे प्रमाण अतिशय नगण्य आहे. ज्यांच्याकडे जमीन आहे ती अतिशय कमी आहे. मीठ-मिरचीला-सुद्धा एवढे जमिनीचे तुकडे पुरे पडत नाहीत. अनेकजण होती नव्हती ती जमीन गमावून बसले आहेत. ग्रामीण भागातील भूमीहिनांचे प्रमाण सतत वाढले आहे. १९६१ ते १९८१ च्या दरम्यान १/३ जमीन कसणारे शेतकरी भूमिहीन झाले. शहरांकडे वाहणाऱ्या लोंढ्याला कुठेच बांध नाही.

जमिनीचे वाढत्या प्रमाणावर चाललेले हस्तांतर आणि हस्तांतराचे नवे नवे मार्ग याविषयी समाजशास्त्रात बरेच बोजड लिखाण होते. पण प्रत्यक्ष तळागाळात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांपर्यंत ते पोचत नाही. संपूर्ण परिस्थितीचा आढावा घेणे कार्यकर्त्यांना मुश्कील होऊन बसते. या संदर्भात सोसायटी फॉर पार्टीसिपेटरी रिसर्च इन एशिआ या संस्थेने कार्यकर्त्यांसाठी तयार केलेली पुस्तिका बहुमोल ठरते. ही पुस्तिका तयार करण्यामागे संस्थेची एक निश्चित भूमिका आहे. जमीन हस्तांतराचे व भूमिहिनांचे प्रश्न केवळ ग्रामीण पीडितांच्या बळकट संघटना बांधूनच सुटू शकतील. अशी संस्थेची धारणा आहे. संघटना बांधणीसाठी व लोकांना आपले प्रश्न समजून घेण्यासाठी अतिशय उपयुक्त माहिती सोप्या भाषेत या पुस्तिकेत मांडलेली आहे.

भारतातील जमीनधारणेच्या संबंधाने पुस्तिकेत ठळक माहिती येते. यानंतर जमीन हक्काबाबतचे कायदे व या कायद्यांचा समाजावर काय परिणाम झाला याचे विवेचन एका लेखात येते. जमिनीच्या प्रश्नावरचे भारतातील काही प्रमुख लढे आणि त्यांचा तपशील इथे मांडण्यात आला आहे. जमीनधारणेची खातेपुस्तिका अद्ययावत ठेवण्यातले महत्त्व या पुस्तिकेत विशद केले आहे. जमिनीच्या प्रश्नांशी संबंधित अशा सर्व कायद्यांची यादी आहे. एक महत्त्वाचा कायदा स्थानिक उपयोगासाठी सोप्या भाषेत मांडला आहे. स्थानिक जमिनीचे प्रश्न कसे हाताळावे हे एका उदाहरणातून सांगितले आहे. या विषयाचा पुढील अभ्यास सुकर व्हावा म्हणून पुस्तिकेच्या शेवटी काही ठळक पुस्तकांची सूची जोडलेली आहे. तसेच नकाशे व आलेखांनी ठळक बाबी मांडल्या आहेत.

कार्यकर्त्यांना चर्चा, विवेचन, संशोधन आणि कृतीची दिशा ठरवण्यास एक प्राथमिक आढावा घेण्याची गरज असते. अशा प्रकारचे प्राथमिक चित्र या पुस्तिकेतून डोळ्यापुढे उभे रहाते.

'Land Ownership And Alienation in India, A manual for Activists'

PRIA 45, Sainik Farm
Khanpur, New Delhi-110 062.

सुषमा सोनक

वेरळा डेव्हलपमेंट सोसायटी

☐ सुधीर जोग

सांगली जिल्ह्याच्या दुष्काळी भागातील अळसुंड व वझर या दोन गावांमध्ये लहान प्रमाणावर वेरळा डेव्हलपमेन्ट सोसायटी या संस्थेचे काम प्रथम २ ऑक्टोबर १९६९ ला सुरू झाले. ग्रामीण भागातील कार्यकर्त्यांच्या एका गटाने या संस्थेची स्थापना केली. जातीपाती व पंथाच्या पलिकडे जाऊन ग्रामीण समाजाच्या विकासाची तळमळ बाळगणारा हा गट होता. हळूहळू एकूण सुमारे तीस हजार लोकवस्तीच्या बारा गावांमध्ये संस्थेचे काम पसरले. या संस्थेने नेहमीच पददलितांचे हितसंबंध लक्षात घेऊन काम केले आहे भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये सर्वच राजकीय विचारसरणींच्या मर्यादा व उणीवा निदर्शनास आलया आहेत. कार्यकर्त्यांचा व संस्थेचा विश्वास आहे की भारतीय ग्रामीण समाजाच्या विकासाच्या कल्पना या भूमीतूनच पुढे येतील. कोणत्याही बाहेरून येणाऱ्या राजकीय तत्त्वज्ञानात ते सामर्थ्य नाही. याचसाठी संस्थेने विधायक कार्य हाती घेतले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर विकासाचे नियोजित प्रयत्न झाले पण त्यांचा परिणाम श्रीमंत व गरिबांमधील आर्थिक दरी अधिकच रुंदावण्यात झाला. पुष्कळसा भाग दुर्लक्षित राहिला. सरकारी विकास कार्यक्रमांनी दुर्लक्षिलेल्या समाजाच्या थरांमध्ये किंवा भागांमध्ये काम करण्याचे वेरळा सोसायटीने हेतूपूर्वक ठरविले. प्रकल्प क्षेत्रातील प्रत्येक कुटुंबाची सरासरी जमीनधारणा ३ हेक्टर इतकीच होती. आर्थिक विकासासाठी आवश्यक सर्वच

गोष्टींची येथे उणीव होती. रस्ते, वाहतुकीच्या सोयी, शाळेसाठी इमारती, वीज, दळणवळणाची साधने, पाणीपुरवठ्याच्या सोयी, वैद्यकीय सोयी–सवलती, याशिवाय अपुरा व अनियमित पाऊस, अत्यंत धुप झालेली जमीन यासारख्या प्रतिकूल भौगोलिक परिस्थितीमुळे त्यात भरच पडली होती. वेरळा सोसायटीच्या कार्यकारी मंडळावरील गाव-पातळीच्या प्रतिनिधींनी विकासाच्या प्राधान्य बाबी अचूक ठरविल्या. CASA या परदेशी संस्थेकडून आर्थिक मदत व बँकांकडून कर्जे मिळविण्यात आली. रस्ते बांधणी व शाळेच्या इमारती यासारख्या प्रकल्पा-मध्ये लोकांनी उत्स्फूर्तपणे सहाय्य केले.

ग्रामपंचायतीचे तसेच सहकारी कर्जपुरवठा सोसा-यट्यांचे पदाधिकारी हे वेरळा सोसायटीचे कार्यकर्ते आहेत. वेरळा सोसायटी हा नोंदणीकृत ट्रस्ट आहे. सोसायटीच्या कार्यकारी मंडळावर मागासवर्गीयांना विशेष प्रतिनिधीत्व दिलेले आहे

वेरळा सोसायटीच्या कामाचे काही टप्पे पडतात. कमलापूर लिफ्ट इरिगेशन स्कीम जून १९७६ मध्ये पूर्ण झाली. यामुळे ६०० एकर जमीन ओलिताखाली आणण्याची क्षमता आली. एकूण १२ लाख खर्चापैकी १ लाख रुपये कर्जद्वारे लोकांनी उभे केले. EZE (प. जर्मनी) व CASA या परदेशी संस्थांनी बाकीची मदत केली.

वनीकरण, मुलांसाठी पोषण कार्यक्रम, गरीब शेत-कऱ्यांना बी-बियाणे व खते पुरविणे शेतकऱ्यांसाठी शेतकी विद्यापिठाच्या सहाय्याने प्रशिक्षण शिबीरे, द्राक्ष लागवडीचा प्रसार करण्यासाठी शेतकऱ्यांचे अभ्यास-दौरे, छोटे छोटे पाटबंधारे प्रकल्प, विहिरी खोदणे, अळसुंड येथील हायस्कूलची इमारत, तालुक्याची ठिकाणे छोट्या गावांना जोडणारे रस्ते, बायोगॅस प्लँटस्, हरिजनांसाठी समाजमंदिरे, विजेची सोय, पंप, टेलिफोन एक्स्चेंज मिळविणे, अळसुंड येथील

व्यापारी तत्त्वावरील बँकेची स्थापना व उभारणी इ. कामे पहिल्या टप्प्यात वेरळा सोसायटीने केली.

या सुमारास वेरळा सोसायटीच्या पदाधिकाऱ्यांना आत्मपरिक्षणाची निकड भासू लागली. पहिल्या टप्प्यात प्रकल्प पूर्ण करण्यावरच भर दिला गेल्यामुळे शिक्षण व प्रबोधनाकडे दुर्लक्ष झाले. प्रकल्पातून लोकांचे प्रबोधन/शिक्षण होऊन त्यांचा सहभाग वाढेल ही कल्पना फोल ठरली. सोसायटीचे कार्यकर्ते व लोक यांचे नाते 'देणारे' व 'घेणारे' इतपतच मर्यादित राहिले. कमलापूर लिफ्ट इरिगेशन स्कीममध्ये लोकांचा सहभाग नगण्य होता. लोकांच्या प्रत्यक्ष सहभागाशिवाय अशा प्रकारची आर्थिक मदत ही निरर्थक आहे हे सोसायटीच्या ध्यानात येऊ लागले. १९७७ मध्ये स्वयंसेवी संस्था व कार्यकर्ते यांचे चार दिवसांचे एक चर्चासत्र 'विकासाच्या नवीन दिशा' या विषयावर घेण्यात आले. यामुळे लोकांच्या सहभागाचे महत्त्व ध्यानात आले.

नवजीवन संयुक्त सहकारी शेती सोसायटी :

श्री. मधुकर देवल यांच्या समर्थ नेतृत्वाखाली सांगली जिल्ह्यातील म्हैसाळ येथे हरिजनांची संयुक्त सहकारी शेती सोसायटी यशस्वीरित्या चालली होती. अशाच प्रकारचे काम आपणही करावे असे वेरळा सोसायटीच्या कार्यकर्त्यांना वाटू लागले. वेरळा सोसायटीचे दोन कार्यकर्ते सांगलीपासून १५ कि मी. अंतरावरील कवठेपीरान गावचे होते व या गावातील हरिजनांशी त्यांचा चांगला संपर्क होता हरिजनांची लोकवस्ती सुमारे ३०० होती व मुख्य गावापासून ते वेगळे राहत होते. वारणा नदीपासून २ कि. मी. अंतरावर या हरिजनांची २० हेक्टर जमीन एके ठिकाणी होती. तेथून जवळच उच्च वर्णीयांनी १५ वर्षापूर्वी लिफ्ट इरिगेशन प्रकल्प सुरू केला होता; मात्र त्याचे पाणी हरिजनांच्या जमिनीला मिळत नव्हते. १९७६ मध्ये आपापल्या जमिनी एकत्र करून नवजीवन सहकारी संयुक्त शेती सोसायटीची स्थापना करण्यास हरिजनांनी संमती दिली. सोसायटीची नोंदणी करण्यात २ वर्षे गेली. १९७८ मध्ये संपूर्ण जमिनीला पाणी देण्याची सोय करण्यात आली. त्यावर ऊस, गहू, भुईमूग इ. पिके घेण्यात आली. येथील हरिजनांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण चांगले आहे. ५० घरांपैकी प्रत्येक घरातील एक तरी माणूस शिक्षक अथवा सरकारी नोकरीत आहे तरुण मुलेमुली शाळा-कॉलेजातून शिक्षण घेत आहेत. नापास होऊन शाळेतून बाहेर पडणारी तरुण मुले सहकारी शेतीवर काम करतात. सर्वांनाच वर्षभर काम देणे सोसायटीला शक्य होत नाही. मात्र लावणी व कापणीच्या हंगामात यासर्वांना काम मिळून वर बिगर-हरिजन मजुरही लावावे लागतात. शेतावर काम करणाऱ्या सर्वांनाच मग तो सोसायटीचा सभासद असो वा नसो, मजुरी देण्यात येते. प्रत्येकाच्या जमिनीच्या हिश्याच्या प्रमाणात माल व रोखीच्या स्वरुपात उत्पन्नाचे वाटप सभासदांना करण्यात येते.

नवजीवन सोसाटीच्या प्रारंभ काळात वेरळा सोसायटीने आर्थिक व व्यवस्थापकीय मदत केली. आता नवजीवन सोसायटीचे कार्यकर्ते सोसायटीची संपूर्ण व्यवस्था स्वतंत्रपणे पाहतात केवळ वार्षिक सर्वसाधारण सभेत व अतिशय महत्त्वाचे निर्णय घेण्याच्या वेळी वेरळा सोसायटीचे कार्यकर्ते मदत करतात. लिफ्ट इरिगेशन प्रकल्पासाठी १,२०,००० रु. खर्च आला. त्यापैकी ५०% रक्कम सोसायटीने कर्जाद्वारे उभारली व उरलेली रक्कम पीपल्स ॲक्शन फॉर डेव्हलपमेंट (इंडिया) (PAD INDIA) या संस्थेने अनुदान म्हणून दिली. ६०,००० रु. खर्चुन एक समाजमंदिरही उभारण्यात आले आहे. यापैकी २/३ रक्कम स्वीडनमधील एका संस्थेने दिली.

राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम :

या कार्यक्रमाखाली वेरळा सोसायटीकडे १२० केंद्रे चालविण्यास देण्यात आली. मात्र प्रारंभीचा काही काळ वगळता सरकारी लाल फितीचा उपद्रव होऊ लागला. १९७५ मध्ये एक मूल्यमापन चर्चासत्र घेण्यात आले. यात महाराष्ट्र व कर्नाटकाच्या ७ जिल्ह्यातील १२ स्वयंसेवी संस्थांनी भाग घेतला या चर्चासत्रातून कार्यकर्त्यांना आपल्या चुका लक्षात आल्या सरकारी मदत मिळाली नाही तरीही प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू ठेवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मात्र पूर्वीच्या कार्यक्रमात व पद्धतीत योग्य ते बदल करण्याचे ठरविण्यात आले.

अनुभवांती काही निष्कर्ष काढण्यात आले. एकतर १५-३५ हा वयोगट अयोग्य आहे. सर्व केंद्रातील

९-१४ या वयोगटातील मुले-मुली या कार्यक्रमात उत्साहाने भाग घेत. मात्र अधिकृत कार्यक्रमात या वयोगटाचा विचार करण्यात आला नव्हता. या कार्यक्रमाच्या साक्षरता, उपयुक्तता व जागृती या तीन अंगांच्या संदर्भात १५-२२ व २२ वरील या वयोगटांच्या प्रतिसादात फरक होता त्यामुळे १५-३५ हा एकसंध वयोगट मानता येणार नाही. तसेच खेड्यातील लोकांसाठी पॉलो फ्रिअरीची पद्धती पूर्णत्वाने उपयोगी ठरतेच असे नाही. लोकशिक्षणाची व माहिती वितरणाची पारंपारिक माध्यमे उपलब्ध आहेत. लोककलेच्या या माध्यमांचा नीट उपयोग करून घेण्यात आला पाहिजे. शहरी भागासाठी असलेला अभ्यासक्रम ग्रामीण भागात निरुपयोगी ठरतो. वेगळे अभ्यास साहित्य तयार करण्यातआले. प्रौढ शिक्षणाच्या या कार्यक्रमातून कार्यकर्त्यांचेही शिक्षण झाले व हजारो ग्रामस्थांशी संपर्क प्रस्थापित झाला. या कार्यक्रमातून तीन वाचनालये, एक बालवाडी व हरिजन महिलांनी चालवलेले उत्पादन केंद्र सुरू झाले.

छोटे शेतकरी विकास कार्यक्रम :

खारशिंग हे गाव दुष्काळग्रस्त भागात आहे. तेथील हरिजनांच्या निमंत्रणावरून वेरळा सोसायटीचे कार्यकर्ते तेथे गेले. तेथील सरपंच व पुढारी मंडळींना हरिजनांशी चांगला संपर्क होता. वेरळा सोसायटीने हरिजन व इतर छोट्या शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक पाहणी केली तसेच जमिनीखालील पाण्याचाही शोध घेतला. गावातील ३८० पैकी २७१ घरे छोट्या शेतकऱ्यांची होती. या कार्यक्रमांतर्गत सामुदायिक शेती, वनीकरण, भाजीपाल्याची लागवड, भूसंधारण, जमीन सुधार इ. कामे करण्यात आली.

भटक्या जमातींचे प्रश्न :

जोशी समाज हा भटका असून भीक मागणे हा त्यांचा व्यवसाय आहे. आपले सामान गाढव व खेचरांवर लादून १०-१२ कुटुंबाच्या गटाने ते वर्षभर गावोगाव फिरत असतात. बऱ्याच बाबतीत हरिजनांपेक्षाही त्यांची अवस्था वाईट आहे. हरिजनांना निदान राहायला घरे तरी आहेत. काहींकडे जमिनी आहेत. त्यांची मुले शिकलेली असून त्यांना बऱ्यापैकी नोकऱ्याही आहेत. अनुसुचित जातीच्या सवलती त्यांना मिळतात. जोशी समाजाला त्या मिळत नाहीत. या समाजातील दादासाहेब मोरे या सुशिक्षित तरुणाच्या मदतीने सांगली भागातील भटक्या गटांची पहाणी हाती घेण्यात आली आहे या पाहणीमुळे या समाजाला कोणत्या प्रकारे मदत करता येईल याचा विचार करणे सुलभ होईल.

संपर्कासाठी पत्ता	**सुधीर जोग**
वेरळा डेव्हलमेंट सोसायटी,	महाराष्ट्र मानव
पो. बॉ. नं. ४९	विज्ञान परिषद
सांगली ४१६४१६	पुणे ७

(संस्थेच्या इंग्रजी माहिती पुस्तिके आधारे)

पुस्तक सूची

□ Land Alienation & Restoration in Tribal Communities in India, ed. S. N. Dube & Ratna Murdia, Himalaya Publishing house, Bombay 1977.

□ Report of National Commission on Agriculture. Part XV Ministry of Agriculture & Irrigation, Government of India, New Delhi 1976.

□ Land Reforms in India, P. C. Joshi, Allied Publishers, Delhi 1975.

□ Rural Sociology by A. R. Desai, Popular Prakashan, Bombay.

□ Peasant Struggles in India, A. R. Desai Oxford Univesity Press. Delhi 1980.

□ State of India's Environment, Centre for Science & Environment, New Delhi 1982.

□ आदिवासींच्या जमिनींचे हस्तांतर, नवा कायदा/ शरद कुलकर्णी, ग्रामायन प्रकाशन, १९७४.

□ सरकारी पडिक जमिनी, जंगल जमिनी आणि गायराने यावरील अतिक्रमणे रितसर करण्याविषयीचा नवा आदेश/शरद कुलकर्णी, ग्रामायन प्रकाशन;

Journals

- Economic & Political Weekly : Sameeksha Trust Publication, Bombay.
- Agricultural Situation in India. Ministry of Agriculture, New Delhi.
- Social Action. Indian Social Institute, New Delhi.

कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला शिबीर

वाकळवाडी (खुटल बारागांव) ता. मुरबाड, जि. ठाणे येथे दि. २५ व २६ मे ८५ या दिवशी आदिवासी जाणीव जागृती केंद्र, पुणे व श्रमिक मुक्ती संघटना मुरबाड यांनी या परिसरातील गरीबांसाठी एक कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला शिबीर आयोजित केले होते. यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारची ४३ प्रकरणे शिबिरासमोर आली.

वर्षानुवर्षे जमिनी कसत असूनसुद्धा त्या नावावर झाल्या नाहीत अशी तीन, खातेदार मृत होऊन २०/२५ वर्षे होऊन सुद्धा वारस नोंद हक्क अभिलेखात झाली नाहीत अशी सात, वारंवार विनंत्या करूनसुद्धा जमिनीचे उतारे व खाते पुस्तिका न मिळालेली चौदा, आदिवासी कायद्यानुसार जमिनी नावावर होण्यासाठीची दहा, एक वर्षापूर्वी मयत खात्यासाठी तलाठ्याने २०० रु. घेऊनसुद्धा (बेकायदेशीर) अजून काम केले नाही असे एक, जंगल जमीन नावावर होण्यासाठीची तीन, जंगल जमीन वारसांच्या नावे होण्यासाठीची एक, कूळ नोंद होण्यासाठीचे एक व इतर तीन, अशा एकूण ४३ प्रकरणांमध्ये सविस्तर मार्गदर्शन करण्यात आले.

या सर्व प्रकरणांमधून काही विशेष आक्षेपार्ह गोष्टी समोर आल्या. त्या अशा– कोणत्याही खाते पुस्तिकेत त्यातील नोंदी पूर्ण केल्याबाबतच्या संदर्भात तलाठ्याचे शेरे नव्हते. म्हणजेच एकही खाते पुस्तिका नियमाप्रमाणे अद्ययावत केलेली आढळलेली नाही. जवळ जवळ सर्व 'आदिवासी कायद्याची' प्रकरणे मध्येच स्थगित केलेली आढळली. सब रजिस्ट्रारकडे रीतसर नोंद न करताच गरिबांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना फसवून केलेली दोन खरेदीखते आढळली. 'आदिवासी कायद्याच्या' सुनावणी अहवालामध्ये 'आदिवासींना जमिनी कसायला नको आहेत म्हणून त्यांना जमिनी देण्यात येत नाहीत अशा खळबळजनक नोंदी केलेल्या आढळल्या.' शेतमजुरांना राहत्या घरातून हुसकावून लावता येत नाहीत अशी कायद्यात तरतूद असूनसुद्धा सावकाराच्या मालकीत असलेल्या मानिचीवाडी (माळ) मधील २६ आदिवासी घरमालकांना कधीही हुसकावून लावू ह्या धमकीने त्यांचा सावकार त्यांच्याकडून दरवर्षी अतिशय कमी मजुरीने त्याची सर्व कामे जबरदस्तीने करून घेतो. जंगल जमीन अतिक्रमकांना जंगलच्या अधिकाऱ्यांनी त्रास देणे व त्यांच्याकडून पैसा व धान्य लुबाडणे ही तर नित्याचीच गोष्ट झालेली आहे.

या सर्व प्रकरणांमधून सरकारी अधिकाऱ्यांची गरिबांच्या प्रश्नांकडे पाहण्याची अनास्था, जास्तीत जास्त त्यांना लुबाडण्याचीच दुष्ट प्रवृत्ती दिसून येते.

या शिबिरासाठी श्रमजिवी संघटनेचे कार्याध्यक्ष व निवृत्त तहसीलदार श्री. रा. वि. भुस्कुटे यांनी बहुमोल मार्गदर्शन केले.

या सर्व प्रकरणांचा पाठपुरावा करण्यासाठी आदिवासी जाणीव जागृती केंद्र व श्रमिक मुक्ती संघटना यांचे कार्यकर्ते कटिबद्ध आहेत.

– विजय साठे
श्रमिक मुक्ती संघटना, मुरबाड.

(पान नं. ३८ वरून पुढे चालू.)
बोलायला लागले. त्यांची फार मोठी नुकसानी झाली होती. आणि त्यांना मेंढरं परत करणं शक्यच नव्हतं. शेवटी वातावरण एवढं तापलं की आमच्या कुकला, मुखियाच्या मुलाला, किचन मधून दुभाषा म्हणून बोलावून घ्यावं लागलं. आता पपा अगदी अस्खलित इंग्लिशमधून बोलू लागले आणि आमचा कुक त्याचं भराभर भाषांतर करू लागला.

माझे पपा किती रागावले आहेत त्याची मुखियाला कल्पना आली. कुक तटस्थपणे भावनाविरहित यांत्रिक अलिप्तपणाने आपले काम करत होता. या दुष्मनीतून त्याच्यावर कोणत्या अवघड परिस्थितीला तोंड देण्याची वेळ आली होती ते खाली बघून बोलण्याच्या त्याच्या पद्धतीवरून लक्षात येत होतं.

आता सूर्य मावळून गेला होता आकाशात रंगांची अखेरची उधळण दिसत होती पक्षी त्यांची दिवसाचा निरोप घेणारी गीतं गात होते. शांत, तृप्त झालेली गुरं गोठ्याकडे परतत होती खरं तर आफ्रिकेतली ही सर्वात सुंदर आणि प्रसन्न वेळ. पण इथे मात्र ज्यातून काही चांगलं घडणं शक्यच नाही अशी क्लेशदायक वेदनापूर्ण घटना घडत होती. शेवटी पपांनी निर्वाणीचं सांगितलं, "मला आता जास्त बोलायचं नाही. मी मेंढरं देणार नाही"

मुखियानं त्याच आवाजात आपल्या भाषेत उत्तर दिलं, "आणि सुखा आला की आमच्या माणसांनी काय उपाशी मरायचं ?"

"तर मग जा पोलिसात." पपा गरजले.

यावर अर्थातच काही बोलण्यासारखं उरलंच नाही. मुखिया गप्प झाला. त्याची मान झुकली. हात असहाय्यपणे त्याच्या गुडघ्यावर थरथरू लागले. बरोबर आलेल्या तरुणांच्या आधारानं तो उठला. पपांच्या नजरेला नजर भिडवित अतिशय त्वेशाने काहीतरी बोलला एकदम वळला नि आपल्या वस्तीच्या दिशेनं चालू लागला.

"काय म्हणाला तो ?" पपांनी कुकला विचारलं. त्यानं पपांची नजर चुकवली आणि अस्वस्थपणे खाली पहात तो ओशाळ हसला.

"तो काय म्हणाला ?" पपांनी प्रत्येक शब्दावर जोर देत पुन्हा जरा जरबेनं विचारलं.

कुक एकदम स्तब्ध झाला. ताठ उभा राहिला. एक क्षणभर त्याच्या कपाळावर स्पष्टपणे एक आठी उमटून गेली मग तो शांत स्पष्ट सुरात म्हणाला, "ते म्हणाले, माझे वडील म्हणाले की ही सारी जमीनसुद्धा जिला तुम्ही स्वतःची म्हणता ती माझी आहे. आमची, या काळ्या लोकांची आहे."

वाक्य संपताच तो चालू लागला आणि आपल्या वडिलांच्या मागोमाग झुडपाच्या पलिकडे तो दिसेनासाही झाला त्यानंतर आम्ही त्याला पुन्हा कधीच पाहिलं नाही.

आमचा दुसरा कुक न्यासालॅन्डहून आलेला होता. आणि मान अभिमानाच्या, मोठेपणाच्या त्या बिचाऱ्याच्या कोणत्याच अपेक्षा नव्हत्या.

पुढच्यावेळी जेव्हा तो गोरा पोलिस दौऱ्यावर आला तेव्हा त्याला सारी हकीगत सांगण्यात आली.

"खरं तर तो वस्ती बेकाय शीरच आहे. तिला पूर्वीच तिथून हुसकून लावायला हवं होतं. आजवर याकडे कुणाचं कसं लक्ष गेलं नाही, आश्चर्य आहे. काळजी करू नका मी हे सारं नेटिव्ह कमिशनरांच्या कानावर घालीन. नाही तरी येत्या रविवारी टेनिसच्या निमित्तानं मी तिथं जाणारच आहे."

थोड्याच दिवसात आम्ही ऐकलं की मुखिया मुश्लंगा आणि त्याच्या लोकांना दोनशे मैल पूर्वेकडे हाकलण्यात आलंय अगदी खास आदिवासींसाठी राखून ठेवलेल्या भागात.

लौकरच गोऱ्यांच्या वसाहतीसाठी मुखियाच्या वसतीची सारी जागा मोकळी करण्यात आली.

सुमारे वर्षानंतर मी पुन्हा एकदा त्या जागेला भेट दिली. तिथे आता काऽ ही नव्हतं जिथे झोपड्या होत्या, तिथं लालमातीचे ढिगारे आणि त्यावर कुजलेल्या छपरांचे अवशेष. त्यावरच्या लाल वारूळातून फक्त पांढऱ्या मुंग्याचा वावर दिसत होता. भोपळ्या-कोहळ्यांचे वेल ठिकठिकाणी पसरले होते. झुडुपांवर, झाडांच्या-खाली लावलेल्या फांद्यांवर आणि त्यावर भोपळ्यांचे मोठ-मोठे सोनेरी चेंडू सगळीकडे लटकले होते. जणूकाही भोपळ्यांचा एक महोत्सवच साजरा होत होता झाडांची गर्दी जमली होती आणि विविध हिरव्या छटा घेऊन उसळून आलेल्या गवतानी दाटी केली होती.

ज्याच्या कोणाच्या नशिबी हा हिरवागार पट्टा येईल तो खरेच भाग्यवान. तो या एवढ्या वावरातच कदाचित मशागत करेल आणि त्याला एक चमत्कार दिसेल. मिलेटच्या शेताच्या मधोमधचीच रोपं एवढी उंच वाढलेली असतील अगदी पंधरा-पंधरा फूट आणि त्याला एवढी मोठमोठी कणसं आलेली असतील की त्यांच्या वजनानं ती एवढी उंच रोपसुद्धा जमिनीवर खेचली जातील

आणि तो बिचारा एवढी कल्पनातीत समृद्धी आपल्याकडे कशी काय चालून आली या विचारानं हैराण होईल.

(स्वैर अनुवाद – The old Chief Mshlanga by Doris Lessing)

महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेचे त्रैमासिक

' हाकारा '

* पूर्वीचे अंक *

' हाकारा ' पहिला, जानेवारी-मार्च	१९८०	–	जबरन जोत जंगल जमीन
' हाकारा ' दुसरा, एप्रिल-जून	१९८०	–	आदिवासी व शिक्षण
' हाकारा ' तिसरा, जुलै-सप्टेंबर	१९८०	–	आदिवासी व वनसंवर्धन
' हाकारा ' चौथा, ऑक्टोबर-डिसेंबर	१९८०	–	आदिवासी साहित्य व कला
' हाकारा ' पाचवा, जानेवारी-मार्च	१९८१	–	दलितांना सवलती व राखीव जागा माहिती
' हाकारा ' सहावा, एप्रिल-जून	१९८१	–	आदिवासी व आरोग्य
' हाकारा ' सातवा, जुलै-सप्टेंबर	१९८१	–	वनशेती व संवर्धन
' हाकारा ' आठवा, ऑक्टोबर-डिसेंबर	१९८१	–	रोजगार हमी योजना
' हाकारा ' नववा, जानेवारी-मार्च	१९८२	–	उत्तरा खंड अभ्यास मोहीम
' हाकारा ' दहावा, एप्रिल-जून	१९८२	–	धरणे व विकास
' हाकारा ' अकरा-बारा, जुलै-डिसेंबर	१९८२	–	जंगल व्यवस्थापन
' हाकारा ' तेरावा, जानेवारी-मार्च	१९८३	–	आदिवासी व दारू
' हाकारा ' चौदावा, एप्रिल-जून	१९८३	–	आदिवासींच्या सामाजिक/राजकीय चळवळी
' हाकारा ' पंधरावा, जुलै-सप्टेंबर	१९८३	–	प्रा. सरदार गौरव अंक/आदिवासी साहित्य
' हाकारा ' सोळावा, ऑक्टोबर-डिसेंबर	१९८३	–	आदिवासी साहित्य व सामाजिक प्रश्न
' हाकारा ' सतरावा, जानेवारी-जून	१९८४	–	आदिवासींमधील स्वयंसेवी कार्य
' हाकारा ' अठरावा, जुलै-सप्टेंबर	१९८४	–	आदिवासी स्त्री
' हाकारा ' एकोणीसावा, ऑक्टो.-डिसें.	१९८४	–	आदिवासींचे आरोग्य व शिक्षण
' हाकारा ' विसावा, जानेवारी-मार्च	१९८५	–	आदिवासी संघटना

Registered with the Registrar of News Papers for India Under No. 35835/80

महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद

(१) आदिवासी व दलितांच्या समस्यांबाबत संशोधन, चर्चा व प्रकाशन.

(२) कार्यकर्त्यांचे शिबिराद्वारे प्रशिक्षण.

(३) शासकीय, राजकीय व रचनात्मक कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना एकाच व्यासपीठावर आणून त्यांच्यात आदिवासी व दलितांच्या समस्यांबाबत आणि विकासाबाबत सुसंवाद घडवून आणणे.

(४) मानव विज्ञान व सामाजिकशास्त्रे यांच्या, शिक्षकांना व विचारवंतांना मुख्यतः आदिवासींबाबत अभ्यासकांना, एकत्र आणणे.

(५) मानव विज्ञानाच्या सर्व शाखांत अध्ययन, संशोधन, प्रकाशन.

या सव उद्देशाने 'महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद' स्थापन करण्यात आली आहे. याच उद्देशांचे मूर्त स्वरूप म्हणून 'हाकारा' सुरू करण्यात आला आहे. परिषदेचे सदस्यत्व स्वीकारून आपणही या कार्यात सहभागी व्हावे.

❀ मानव विज्ञान परिषदेचे सदस्यत्व ❀

☐	आजीव सभासद	–	२०० रुपये
☐	परिषद वार्षिक सभासद	–	२० रुपये
☐	आदिवासी कार्यकर्ते सभासद	–	१५ रुपये

परिषदेच्या सभासदांना 'हाकारा' विनामूल्य पाठविला जातो.

आपले सदस्यत्व आणि वार्षिक वर्गणी कृपया खालील पत्त्यावर 'महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद' (द महाराष्ट्र असोसिएशन ऑफ अँथ्रापॉलॉजिकल सायन्सेस) यांचे नावे पाठवावी. चेक पाठविल्यास अधिक दोन रुपयांची वटणावळ पाठवावी. मनिऑर्डर पाठविल्यास फॉर्ममागे कृपया आपले पूर्ण नाव व पूर्ण पत्ता लिहावा.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता

रा. के. मुटाटकर, सचिव

महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद,

६४/३ आनंद पार्क औंध, पुणे–४११ ००७.

★ आपल्या क्रियाशील सहकार्याची अपेक्षा आहे ! ★